

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ ВИДАВНИЧИЙ СОЮЗ

М. Шарлемань.

Консерватор Зоологичного Музею Укр. Академії Наук.

ЗВІРІ УКРАЇНИ

Короткий poradnik до визначання, збирання і спостерігання
ссавців (Mammalia) України

Під редагуванням Акад. М. Кашенка.

Київ — 1920

Ухвалено до видання Літературною Комісією Природничої Секції
Українського Наукового Товариства

N. Charlemagne.

Conservateur du Musee Zoologique de l'Academie de Sciences Oukrainienne

Les Mammiferes de l'Oukraine

Court manuel de determination, collection et observation des mammiferes de l'Oukraine.

Sous la redaction de M. l'Academicien M. Kastchenko

Від упорядника

Ця книга стала першим в Україні повновагомим виданням щодо визначення ссавців, методик їх збору та досліджень, а також першим повновагомим бібліографічним описом української теріології та першим україномовним теріологічним виданням, в якому було впорядковано як наукову термінологію, так і номенклатуру. Все це робить цю працю Миколи Шарлеманя одним з найвизначніших зоологічних видань в Україні.

Файл надійшов до автора у формі первинно розпізнаного після сканування документу, і подальше редагування і верстка зроблені без можливості звірки з оригіналом та відтворення рисунків. Помилки з розпізнаванням тексту стосуються переважно прикінцевої частини тексту (література і покажчики). Суперечні місця виділено синім кольором.

Ігор Загороднюк

Показчик змісту

	Стор.
Від автора	5
Як користуватися визначником	7
Таблиця до визначання рядів	9
Таблиця до визначання родин, рідні і родів	13
Систематичний каталог ссавців України	34
Короткі вказівки до збирання ссавців	52
Обробка і збереження зібраних ссавців	57
Програма спостережень над життям ссавців	63
Головніша література до вивчення ссавців України	67
Показчик українських назв	79
Показчик латинських назв	81
Українсько-російський словничок термінів, що їх уживано в книжці	83

Зміст (від упорядника)

Від автора	4
Таблиця до визначання рядів	6
Клас Ссавці. Mammalia	6
Таблиця I. Ряди	6
Таблиця II. Ряди.....	6
Таблиця до визначання родин, рідні і родів	8
Ряд Летючі миші або кажани. Chiroptera	8
Ряд Комахоїди, Insectivora.....	9
Ряд Хижаки. Carnivora	10
Ряд Гризуни. Rodentia	11
Ряд Паристокопиті. Artiodactyla	15
Систематичний каталог ссавців України	16
Ordo Chiroptera.....	16
Ordo Insectivora.....	17
Ordo Carnivora.....	18
Ordo Rodentia	20
Ordo Artiodactyla.....	24
[Дослідження ссавців]	25
Короткі вказівки до збирання ссавців	25
Обробка і збереження зібраних ссавців	26
Програма спостережень над життям ссавців.....	28
Головніша література до вивчення ссавців України	31
I. Визначники та загально-мамологічні праці	31
II. Література по фауні ссавців України.....	31
III. Література про фауну ссавців України за стародавніх часів	34
Показчики [у поточній версії відсутні].....	35
Показчик назв тварин	35
Показчик латинських назв.....	35
Українсько-російський словничок термінів, що їх уживано в книзі	35

Від автора

Наші знання про фавну ссавців (*Mammalia*) України зовсім мізерні. Тільки південь України, дякуючи довголітній праці О. О. Браунера, досліджено повніше, ніж інші частини. Про фавну ссавців таких просторих районів, як Волинь, Поділля, Чернігівщина і Полтавщина ми майже нічого не знаємо. А тим часом треба поспішати з дослідженням. Фавна взагалі, а ссавців особливо, бідніє на наших очах. За останні 50 років у нас майже пощезали: тхір-перегузня, лось, бобер, дикий кіт, ведмідь. Швидко щезають лісова куна, видниха, борсук, місцями — сарна. Степовий вовк, тарпан, росомаха та інші ссавці позникали, так таки докладно й не досліджені.

Дослідження фавни ссавців, крім загально теоретичного інтересу, має ще й практичне значіння, бо багато дрібних звірят-гризунів — це все вороги і шкідники в господарстві людини. З другого боку, летючі миші (кажани), комахоїди і де-які хижаци-ссавці — це корисні для людини помішники в боротьбі з шкідниками. Щоб успішно боротися з ворогами — їх треба знати, а разом з тим треба познайомитись з корисними звірятами, щоби забезпечити їм найбільшу охорону.

В ділі вивчання фавни ссавців України велика гальма — це мало не повна відсутність приступних визначників. Визначник К. О. Сатуніна так і залишився нескінченим, визначник проф. М. Ф. Кащенко торкався ссавців західнього Сибіру і В. ?. Радугіна — Кавказу. Через те багато ссавців нашої фавни там не показано. Визначник В. Н. Лінда не міг нас задовольнити через недоладну форму викладу і зовсім стару номенклатуру.

Запропонований тут „Короткий poradnik визначання, збирання і спостерігання ссавців України” ставить собі метою прийти на поміч починаючим мамологам. Визначник складено на підставі літературних даних, а також і власного авторового знайомства з цією справою.

В загальній частині діагнози доведені до рода (*species*)¹. В систематичному спискові подаються відомости про дрібніші таксономичні одиниці. Для того, щоб зробити свій визначник хоч би почасті підручником до вивчання наших ссавців, я склав його з окремих частин про збір колекцій, про спостереження над життям ссавців та коротким списком літератури і т. и.

Місто Київ, не вважаючи на своє центральне становище в державі, дуже бідне на літературу систематики ссавців. Багацько творів я ніяк не зміг достати, про інші я довідався, що вони хоч і є в каталогах бібліотек, але на місці їх не знайшлося. Зважаючи на все це, я наперед прошу пробачити дефекти моєї праці та ті недогляди, що виникли може й не з моєї вини.

Наприкінці я висловлюю щире подяку Акад. М. Ф. Кащенкові за допомогу й поради, що він робив мені при складанні цієї книжки, а також за редагування її. Дякую також К. ?. Осьмакові за велику поміч при уложенню номенклатури і термінології та коректуванні моєї праці.

М. Шарлемань

10. VI. 1918 р.

м. Київ.

---

¹ Китовці (*Cetomorpha*), котрі мають трьох представників у фавні Чорного моря при берегах України, а саме: *Delfinus delphi* L., *Delphinus tursio* Fabr. і *Phocoena relicta* Abel., у мій визначник не ввійшли.

Як користуватися визначником

Припустім, що ми хочемо визначити (пізнати наукову назву) „мишу“, що впіймалася в нас у хаті. Для цього ми повинні відшукати становище нашого звіряти у таблицях нашого визначника. Таблиці складені здебільшого по дихотомичній системі, себ-то кожній певній ознаці протиставиться негативна і навпаки.

Починаємо порівнювати ознаки нашої миші з ознаками, що стоять під цифрою 1 у таблиці I для визначання рядів. Під цією цифрою ми читаємо: „між дуже довгими пальцями передніх кінчин, а також між передніми та задніми кінчинами і хвостом є тонка літальна болонка“. Ця ознака цілком не підходить до нашої миші, що літальної болони не має. Звертаємо тоді увагу на ближчу стебнівку без цифри з знаком ризику (—). Тут читаємо: „літальної болони нема“. Ця ознака цілком підходить і через те звертаємо увагу на цифру 2, котра стоїть в кінці рядка з відповідною ознакою. Ознака під цифрою 2 теж цілком підходить, тому що на пальцях визначуваного звіряти є кігті. Після ознаки під цифрою 2 показано цифру 3. На вказаному місці значиться: „іклі є. Між різакми і кутніми зубами нема порожнього місця“. Одкріємо рота нашого звіряти і роздивимось його зуби. Вже зразу, при побіжному огляді ми помічаємо, що у нашої миші іклів нема і між різакми і кутніми зубами є порожнє місце. Звертаємось через те до протилежної ознаки під ризику. Читаємо. Опис підходить: у нашої миші іклів нема, дві пари різаків добре розвинених, а між ними і кутніми зубами порожнє місце. Після підходящої ознаки значиться: Гризуни (Rodentia).

Значить ми дізнались, що наша миша стосується до ряду (Ordo) гризунів. Але ж мало цього. Щоб знати, до якої родини (Familia), рідні (Genus) і роду (Species) належить гризун, що нас цікавить, ми повинні вести визначення далі. Ідучи за описаними вже способами, з таблиць для визначання родин гризунів довідуємось, що наше звірятко походить з родини мишуватих (Muridae). Далі визначаємо, що перед нами *миша хатня* (*Mus musculus* L). Літера L, що стоїть після латинської назви роду, означає, що наукову назву цьому ссавцю дав Ліней. Щоб ще докладніше познайомитись з нашою *мишою*, з де-якими даними її біології і географічного замешкування, ми повинні вишукати відповідне місце розділу „Систематичний каталог ссавців України“.

Щоб зовсім упевнитись, що визначення зроблено правильно, корисно звірини, котру визначають, зміряти і одержані цифри порівняти з тими, що ? в визначнику. Як виміряти ссавців, указано в розділі „Обробка і зберігання зібраних ссавців“.

В випадку, коли визначити ряд, до якого належить звірятко, не вдається по таблиці I, або виникають сумніви що до правильності визначення, треба перевіряти визначення по таблиці II, ідучи за способами, що вище були описані. Як і після цього звірятка не вдається визначити, треба його переслати фаховцеві².

---

² Автор цієї книжки буде дуже вдячний за пересилку для перегляду колекцій ссавців по адресі: м. Київ, Українська Академія Наук, Зоологічний Музей.

Таблиця до визначання рядів

Клас Ссавці. Mammalia

Теплокровні хребетники. Родять живих звірят і вигодовують їх молоком. На тілі самиць маються пипки. Шкура вкрита волоссям, а іноді й голками (в їжака).

Таблиця 1. Ряди

1. Між дуже довгими пальцями передніх кінчин, а також між передніми та задніми кінчинами і хвостом є тонка літальна болонна (мал. 1). ..... Летючі миші або кажани. Chiroptera.

Мал. 1.

— Літальної болони нема ..... 2.

2. На пальцях є пазурі або нігті ..... 3.

— Пазурів або нігтів нема, а їм відповідають паристі копита. .... Паристокопиті. Artiodactyla.

3. Ікли є. Між різакими і кутніми зубами нема порожнього місця (мап 2 а, b і 5) ..... 4.

— Іклів нема. Дві пари різаків (в кожній щелепі по парі) дуже міцно розвинені. Між ними і кутніми зубами чимала перерва (мал. 2 с). ..... Гризуни. Rodentia³

Мал. 2.

4. Ікли не дуже великі. Морда більш-менш витягнута в хоботок (мал. 2 b). ..... Комахоїди. Insectivora.

— Ікли великі. Морда не витягнута в хоботок (мал. 6). ..... Хижачи. Carnivora.

Таблиця II. Ряди

1. Спинна сторона тіла вкрита шерстю або щетиною ..... 2.

— Спинна сторона тіла вкрита твердими голками. .... Комахоїди. Insectivora (рід їжак. *Erinaceus europeus* L).

2. Між дуже подовженими пальцями передніх кінчин, а також між задніми кінчинами і хвостом протягнута тонка, мало не гола, літальна болонна (мал. 1). ..... Летючі миші або кажани. Chiroptera.

— Пальці передніх кінчин не подовжені. Між ними, а також між задніми кінчинами і хвостом нема літальної болони ..... 3.

3. На самих кінцях кінчин — пазурі або нігті..... 4.

— На кінцях кінчин є копита. .... Копитні. Ungulata (Між диких ссавців України є тільки Паристокопиті. Artiodactyla).

³ У зайців (Leporidae), котрі стосуються до ряду гризунів (Rodentia), позаду пари буйних різаків верхньої щелепи є ще пара маленьких додаткових різаків.

4. Ікли (принаймні верхні) довші від других зубів, а також довші за різакі (мал. 2а і 5) 5
 — Ікли не розвинені, або зовсім їх нема. Передні різакі довші від усіх зубів на обох щелепах (мал. 2 b і c) ..... 6.
5. Передні лапи повернуто долонями вниз або всередину. На пальцях їх є дуже зігнуті пазурі, стиснуті з боків. .... Хижаки. Carnivora.
 — Передні лапи вивернуто долонями од середини на вні. На пальцях передніх лап довгі, але ж не дуже зігнуті, нігті, стиснуті зверху вниз. .... Комахоїди. Insectivora.
 (Цими ознаками визначається один рід — *Крім звичайний* або *кертиця. Talpa europaea* L).
6. Між пальцями задніх ніг болон нема або ж вони доходять не далі, як до половини довжини пальців. Хвіст циліндричний або кругло-чотирьохкутній. Він на всьому протязі більш-менш укритий волоссям; коли ж крім волосся на йому є луска, то вона дуже дрібна (діаметер не більш 2-х мілім.) ..... 7.
 — Пальці задніх ніг злучені плавальними болонами, що заходять до кінця пальців. Хвіст дуже здавлений, майже без волосся і вкритий буйною (від 3 до 9 в найбільшому діаметрі) шостигранного лускою ..... 8.
7. Зуби на обох щелепах творять рясний ряд без перерви, тому що місце між різакіми і кутніми зубами заповнено проміжними зубами. Передні різакі кігтеваті або серпуваті. Їх вістря своєю довжиною справлено спереду назад (мал. 2 b). .... Комахоїди. Insectivora
 (родина Мідицюваті. *Sorecidae*).
 — Між різакіми і кутніми зубами знаходиться велике вільне місце, довжина котрого не менш од довжини всього ряду кутніх зубів відповідної сторони. Передні різакі долотуваті (мал. 2 c). Їхнє вістря довжиною справлено справа ліворуч. .... Гризуни. Rodentia.
8. Хвіст іздавлений з боків; зовнішнє вухо (вушниця) недорозвинене. Передній кінець морди витягнутий у довгий хоботок. Різакі спереду білі. Луска на хвості 3–4 мм. у діаметрі. Зуби на обох щелепах складають густі ряди. .... Комахоїди. Insectivora (цими ознаками визначається тільки один рід *хахуля. Desmana moschata* (Pall)).
 — Хвіст іздавлений зверху вниз. Зовнішнє вухо добре розвинене (довжина його коло 1/6 довжини голови). Хоботка нема. Різакі жовтогарячої барви. Луска на хвості в діаметрі 5–9 мм. Між різакіми і кутніми зубами є велике порожнє місце. .... Гризуни. Rodentia. (Цими ознаками визначається *бобер, Castor fiber* L).

Таблиця до визначання родин, рідні і родів

Ряд Летючі миші або кажани. Chiroptera

- I. На носі шкур'яні зморшки, що нагадують підкову (мал. 3). У вусі нема вушної закліпки. .... Підковикуваті. *Rhinolophidae*.
— На носі нема шкур'яного, що нагадує підкову, наросту. Закліпка є (мал. 4). .... Кажануваті. *Vespertilionidae*.

Родина Підковикуваті. *Rhinolophidae*

- I. Довжина тіла дорослих екземплярів — 60–64⁴, довжина хвоста — 37–41; передня поперечна шкур'яна платівка підкови посередині трохи здавлена, зверху кругляста, нагадує формою скрипку (мал. 3а). Барва верхньої сторони димчасто-бура, нижньої світліша, їржаво-біла ..... *Підковик великий. Rhinolophus ferrum-equinum* (S c h e b)..
— Довжина тіла коло 40, хвоста — коло 30. Поперечна платівка підкови схожа формою з трикутником з заокругленим верхом (мал. 3 б). Барва верха ясно сіряво-руда, низа — ще ясніша. .... *Підковик малий. Rhinolophus hipposideros* (B e c h s t).

Родина Кажануваті. *Vespertilionidae*

- I. Вуха (вушниці) в основі зрослися. Ніздрі відкриваються на носі з верхньої сторони ..... 2.
— Вуха не зрослися в основі. Ніздрі відкриваються спереду носа ..... 3.
2. Вуха дуже довгі, мало не рівні з довжиною тіла. .... *Вухан. Plecotus auritus* (L).
— Вуха не такі довгі, але ж дуже широкі, щербаті і зморшкуваті. .... *Шукоковух. Barbastella barbastella* (Schreb).
3. Лоб круто підіймається над мордою. Між різаками та іклами на верхній щелепі завжди чимала проміж. .... *Довгокрилець. Miniopterus schreibersi* (Kuhl).
— Лоб трохи підіймається над мордою. Різаки прилягають до іклів ..... 4.
4. Передньокутніх на верхній щелепі по одному з кожного боку ..... 5.
— Передньокутніх на верхній щелепі по два з кожного боку (мал. 2 а р.) ..... 6.
— Передньокутніх по три з кожного боку ..... 10.
5. Морда здавлена з боків. Хутро у дорослих зверху темно-буре, знизу — чисте, біле. .... *Лилик двобарвий. Vespertilio murinus* L.
— Морда здута з боків. Барва зверху димчасто-бура, знизу — жовто-бура. .... *Кажан гірський або пізній. Eptesicus serotinus* (S c h e b).
6. Закліпка коротка, широка і заокруглена (мал. 4 а) ..... 7.
— Закліпка вузька, довга, трохи загострена зверху (мал. 4 б, с) ..... 8.
7. Довжина тіла до 87, хвоста — 66, передрам'я — 68, вуха — 22. .... *Вечерниця велика. Nyctalus scivulus* (Mina Palumbo).
— Довжина тіла — 70, хвоста — 46, передрам'я — 55, вуха — 15. Волосся не має білих кінців,

⁴ Всі виміри в цій книжці дано в міліметрах.

- бурувато–руде. .... *Вечерниця дозирня. Nyctalus noctula* (S c h r e b).
 — Довжина тіла — 58, хвоста — 42, передрам'я — 38, вуха — 15. Волосся темно–буре з трохи білими кінцями. .... *Вечерниця мала або Лейслерова. Nyctalus leisleri* (K u h l).
8. Перший верхній різак з одним шпилем. Довжина тіла — 45, хвоста — 36, передрам'я — 33, вуха — 15. .... *Немопирь середземноморський. Pipistrellus (Romicia) kuhli* (K u h l).
 — Перший верхній різак з двома шпилями ..... 9.
9. Літальна болона між стегном і хвостом на своєму протязі зверху наполовину вкрита волоссям. Довжина тіла — 47, хвоста — 37, передрам'я — 34, вуха — 10. ....
 .... *Немопирь пухнатиий або Намузіїв. Pipistrellus natusiusi* (K e y s. et B l a s).
 — Літальна болона між стегном і хвостом тільки на 1/3 вкрита волоссям. Довжина тіла коло 43, хвоста — 35, передрам'я — 32, вуха — 10. ....
 .... *Немопирь малий. Pipistrellus pipistrellus* (S c h r e b).
10. Вуха, перегнуте вперед, виступає за кінець морди на половину своєї довжини. На поверховому боці воно має щербини. Довжина тіла — 68, хвоста — 38, передрам'я — 40, вуха — 23. .... *Нічвид довговухий або Бехштейнів. Myotis (Paramyotis) bechsteini* (K u h l).
 — Вуха, перегнуте уперед виступає за кінець морди на 1/4 своєї довжини ..... 11.
 — Вуха, перегнуте уперед, не виступає за кінець морди. Воно сягає тільки за кінець носа.. 13.
11. На поверховому боці вуха щербини нема. Літальна болона приросла до середини підошви задньої ноги. Довжина тіла — 68, хвоста — 58, передрам'я — 60, вуха — 22. ....
 .... *Нічвид сипий. Myotis myotis* (Borkhaus).
 — На поверховому боці вуха щербина є ..... 12.
12. Щербина на поверховому боці не дуже помітна. Закліпка підіймається вище половини вуха і доходить до верха щербини. Літальна болона приросла до останньої третини стопи. Хутро зверху рудувато–буре, знизу — біле. ....
 .... *Нічвид оторочений або Намеппів. Myotis (Isotus) nattereri* (Kuhl).
 — Щербина на поверховому боці вуха глибока. Закліпка не доходить до верха щербини. Літальна болона приросла до основи пальців. ....
 .... *Нічвид рясокрилий. Myotis (Isotus) emarginatus* (E. Geoffroy).
13. Закліпка підіймається вище середини висоти вуха і вище глибокої щербини на поверховому боці вуха. Довжина тіла — 44, хвоста — 35, передрам'я — 35, вуха — 12. ....
 .... *Нічвид вусатий. Myotis (Selisius) mystacinus* (Kuhl).
 — Закліпка не підіймається вище половини вуха ..... 14.
14. Літальна болона приросла до стопи задньої ноги. Закліпка майже доходить до половини висоти вуха і до верха щербини. Довжина тіла — 45–49, хвоста — 33–36, передрам'я — 35–38, вуха — 13. ....
 .... *Нічвид коловодний. Myotis (Selisius) daubentoni* (K u h l).
 — Літальна болона приросла до п'яти задньої ноги. Вся стопа вільна. Висота закліпки менша за половину висоти вуха. Закліпка підіймається тільки до щербини на поверховому боці вуха. Довжина тіла — 55–58, хвоста — 43–46, передрам'я — 45–47, вуха — 15. ....
 .... *Нічвид ставковий. Caraccinus dasycneme* (Воjo).

Ряд Комахоїди, Insectivora

- I. Верхня частина тіла вкрита голками. Довжина тіла до 300. ....
 .... *їжак звичайний. Erinaceus europeus* L..
 — Верхня частина тіла не вкрита голками.

2. Передні лапи короткі і широкі, вивернуті долонями на вні. Очі дуже малі, майже не помітні. Довжина тіла до 40. .... *Кріт звичайний або кертиця. Talpa europaea* L.
— Передні лапи не широкі і не вивернуті долонями на вні ..... 3.
3. Довжина тіла — 220, хвоста — 190. Хвіст дуже стиснутий з боків. ....
..... *Хахуля або вухухоль. Desmana moschata* (Pall).
— Довжина тіла менша. Звірята завбільшки з хатню мишу, а іноді що менші ..... 4.
4. Вершки зубів бурувато–коричневі ..... 5.
— Зуби зовсім білі ..... 7.
5. Зубів 30. Довжина тіла — 100–120, хвоста — 50–70, стопи — 20. Стопа і пальці задніх ніг, оторочені рядком довгих щетинок. Такі самі щетинки складають на нижній частині хвоста — киль. Барва верхньої темної сторони (найчастіше зовсім чорної) різко різниться від ясного (найчастіше білого) черева. .... *Рясоніжка. Neomys fodiens* (P a l l)..
— Зубів 32. Довжина тіла багато менша 100 мм. На ногах оторочки та на хвості киль з довгих щетинок ніколи не буває ..... 6.
6. Довжина хвоста коло половини довжини всього тіла. Довжина тіла — 60–70, хвоста — 40–45, стопи — 13. Хвіст укритий не дуже довгим волоссям. . *Мідиця звичайна. Sorex araneus* L..
— Довжина хвоста мало не дві третини довжини тіла. Довжина тіла — 52, хвоста — 36, стопи — 10,5. Хвіст укритий довгим щетинкуватим волоссям. В основі він дуже здавлений. Морда витягнута в хоботок дещо більше ніж у вищезазначеного роду. ....
..... *Мідиця мала. Sorex minutus* L.
7. Довжина тіла — 78, хвоста — 41, стопи — 12,8. Вуха, що ледве витикаються з шерсти, дуже нерясно вкриті волоссям. .... *Мідиця білозуба. Crocidura russula* (Hermann).

Ряд Хижаки. Carnivora

1. На передніх кінчинах 5 пальців, на задніх 4 ..... 3.
— На передніх і задніх кінчинах по 5 пальців ..... 2.
2. Хвіст коротчий ніж вуха, зверху його ледве видно. Звір дуже великий. ....
..... *Ведмідь. Ursus arctos* L.
— Хвіст в декілька разів довший ніж вуха. Звірі середньої міри й дрібні. ....
..... Кунуваті. Mustellidae.
3. Голова кругла. Морда тупа. Зубів 30 (мал. 5 а). .... Котуваті. Felidae.
— Голова і морда довгасті. Зубів 42 (мал. 5 б). .... Собакуваті. Canidae.

Родина Кунуваті. Mustelidae

1. Пальці до самих кігтів злучені плавальною болонною (мал. 6 а). Зубів 36. Хвіст стиснутий зверху і знизу, в основі — товстий, а на кінці дуже тонкий. Вуха маленькі. Довжина тіла до 1 метра. .... *Видниха або видра. Lutra lutra* (L).
— Плавальної болони нема, або вона не доходить до кінців пальців ..... 2.
2. Стопоходячий звір. Підшва гола. Барва нижньої сторони темна, майже чорна, верхньої — сірива. Довжина тіла до 800. .... *Борсук або харсун. Meles meles* (L).
— Пальцеходячі звірі. Підшва вкрита волоссям. Довжина тіла не більш 500 ..... 3.
3. Барва нижньої сторони тіла і все тіло рябе від ясних і жовтих плям. Через тім'я йде ясна

- смуга. Пазурі білі. Довжина тіла — 310. ....
 ..... *Перегузня або перев'язка. Vormela peregusna* (Guld).
 — Барва верхньої сторони одноманітна, без плям ..... 4.
- 4i. На горлі шерсть ясніша ніж на череві. Зубів 38. (мал. 5 с). Довжина тіла — 500 ..... 5.
 — На горлі шерсть не ясніша ніж на череві. Зубів 34. Довжина тіла не більш як 410 ..... 6.
5. Пляма на горлі ясно-жовтої або жовто-гарячої барви. Ця пляма знизу має один паросток. .
 ..... *Куна або куниця лісова. Martes martes* (L).
 — Пляма на горлі біла. Знизу її є два паростки, котрі ідуть до кінчин. ....
 ..... *Кун або куниця хатня. Martes foina* (Erxl).
6. Барва тіла одноманітно темна. Між пальцями є плавальна болона, яка доходить на задніх ногах до основи третьої фаланги пальців (мал. 6 b). .... *Норка. Lutreola lutreola* (L).
 — Барва хутра не одноманітна. Плавальної болони нема .....7.
7. Барва нижньої сторони тіла темніша за верхню ..... 8.
 — Нижня сторона ясніша од верхньої ..... 9.
8. Хвіст увесь чорний. Спина від жовто-бурої до темно-бурої барви. ....
 ..... *Тхір звичайний. Putorius putorius* (L).
 — Тільки кінець хвоста чорний. Спина рудо-жовта. Зімою ще ясніша. ....
 ..... *Тхір степовий. Putorius evermanni* (Lesson).
9. Хвіст із волоссям довший ніж половина тіла. Взімку барва чисто біла, крім кінця хвоста, який лишається чорним. Довжина тіла до 300. .... *Горностаї. Mustela erminea* L.
 — Хвіст із волоссям менший за третину довжини тіла. Взімку барва всеї звірини чисто-біла. Довжина тіла до 170. .... *Ласиця або ласичка. Mustela nivalis* L.

Родина Собакуваті. Canidae

1. Довжина тіла — 1100 і більша, хвоста — 600. Барва зверху жовто-сірява, знизу жовто-біла. Ноги відносно довгі. Зіниця кругла. .... *Вовк. Canis lupus* L.
 — Довжина тіла до 700, хвоста — 360. Барва зверху сіряво-жовта. Ноги відносно короткі. Зіниця продовгаста. .... *Лисиця або лис. Vulpes vulpes* (L).

Родина Котуваті. Felidae

1. На кінцях вух є китиці волосся до 25 мм. довжини. Хвіст дуже короткий . *Рись. Lynx lynx* (L).
 — Китиць на кінцях вух нема. Хвіст довгенький. ...*Дикий кіт або кішка. Felis sylvestris* Schreb.

Ряд Гризуни. Rodentia

1. На верхній щелепі позаду двох великих різаків є ще два маленькі різакі. Разом на верхній щелепі чотири різакі. .... *Зайцюваті. Leporidae*.
 — На верхній щелепі, позаду двох великих різаків, маленьких різаків нема. Разом на верхній щелепі 2 різакі (мал. 2 с) .....2.
2. Між пальцями задніх кінчин є плавальні болони, котрі заходять до кінця пальців. Хвіст мало не весь без шерsti, вкритий буйною лускою. На всьому протязі він стиснутий лопатисто зверху вниз. Довжина тіла до 1000. .... *Бобер. Castor fiber* L.

- Болон між пальцями задніх кінчин нема. Хвіст більш—менш укритий волоссям ..... 3.
- 3. Очі сховані під шкурою. Хвіст і вушниці зачаткові. .... Сліпцюваті. Spalacidae.
- Очі не заховані під шерстю. Хвіст і вушниці виразні, але ж іноді й вони бувають заховані в шерсті ..... 4.
- 4. Задні кінцівки дуже довгі, разів у 3 довші ніж передні. Хвіст довгий, вкритий кудим, що щільно прилягає до його, волоссям. На кінці його іноді с пліскувата китиця. .... Стрибакуваті. Jaculidae.
- Співвідношення задніх і передніх кінчин нормальне ..... 5.
- 5. Хвіст густо вкритий довгим волоссям ..... 6.
- Волосся, що вкриває хвіст, коротке і часто рідке. .... Мишуваті. Muridae.
- 6. На верхній щелепі по п'ять кутніх зубів з кожного боку. Морда тупа і коротка. На бородавці, що заміняє великий палець передньої ноги, є кіготь. .... Вивіркуваті. Sciuridae.
- На верхній щелепі по чотири кутніх зуби з кожного боку. Морда гостра, нагадує мишачу. На бородавці, що заміняє великий палець передньої ноги, пазура нема. .... Вовчкуваті. Gliridae.

Родина Вивіркуваті. Sciuridae

- 1. Довжина хвоста з волоссям приблизно така сама як довжина тіла. На кінцях вух у дорослих екземплярів китиці з волосся. Верхня частина тіла бурувато або сіряво—руда, нижня — біла. .
..... *Вувірка. Sciurus vulgaris. L.*
- Довжина хвоста з волоссям менш 2/3 довжини тіла. Вуха короткі (ледве витикаються з хутра), без китиць .....2.
- 2. Звірина середньої міри. Дорослі екземпляри до 220. Защічні торбинки є .....3.
- Звірина велика. Довжина тіла дорослих екземплярів до 500. Зашічних торбинок нема. ....
..... *Байбак або бабак. Marmota bobac (Schreb).*
- 3. Підшви задніх ніг у дорослих екземплярів цілком голі. Тільки по краях є шорстке волосся, що прилягає до підшви. .... *Ховрашок сірий. Citellus musicus (Menetr).*
- Підшви задніх ніг дорослих екземплярів вкриті волоссям па п'ятах і назад від основи пальців ..... 4.
- 4. На сіряво—коричневому полі верхньої сторони є білі крапки. ....
..... *Ховрашок крапчастий. Citellus guttatus (Temm).*
- На сіряво—жовтому полі верхньої сторони крапок нема. Знати тільки неясну смужкуватість з темних і ясних смуг. .... *Ховрашок європейський. Citellus citellus (L).*

Родина Вовчкуваті. Gliridae

- 1. Хвіст пухнатий, по всій довжині вкритий довгим волоссям ..... 2.
- Хвіст в основі вкритий коротким волоссям, а на кінці довгим. Довжина тіла — 120, хвоста — 90. Барва верху — бура, низа — біла. Навкруги ока чорна пляма. ....
..... *Вовчок садовий. Eliomys quercinus (L).*
- Хвіст на всьому протязі вкритий не дуже довгим волоссям. Барва верху одноманітна чорно—жовта, низу — жовто—біла. Довжина тіла — 70, хвоста — 70. ....
..... *Ліскулька або лускгорішок. Muscardinus avellanarius L.*
- 2. Висота вуха на 1/2 довжини голови. Верхня сторона бурувато—сіра. Нижня сторона біла. Довжина тіла — 90, хвоста — 90. .... *Вовчок лісовий.. Dyromys nitedula (Pall.).*

— Вуха коротче 1/2 довжини голови. Верхня сторона жовто-сірява. Низ — білий. Довжина тіла — 180, хвоста — 140. .... *Вовчок великий. Glis glis* (L)

Родина Мишуваті. Muridae

1. Хвіст завжди менший 2/3 довжини тіла ..... 2.
— Хвіст більший 2/3 довжини тіла ..... 10.
2. Хвіст дуже короткий, часто прихований в шерсті позаду тіла ..... 3.
— Хвіст хоч і короткий, але ж він не схований в шерсті ..... 4.
3. Очі малі і ледве примітні. Вушниця нема. Подовж спини нема чорної смуги. Барва шерсті буває жовтою, бурою або чорною. Довжина тіла — 90–120. .. *Сліпушок. Ellobius talpinus* (Pall).
— Очі нормального розміру. Подовж сіряво-бурої спини іде чорна смужка (ремін). Довжина тіла коло 100. .... *Строкатка степова. Lagurus lagurus* (Pall).
4. Защічні торбинки є⁵ ..... 5.
— Защічних торбинок нема ..... 6.
5. Довжина тіла дорослої звірини коло 300. Верхня сторона жовто-руда, є і буре волосся; нижня — чорна. .... *Хом'як звичайний. Cricetus cricetus* (L).
— Довжина тіла дорослої звірини 80–120. Верх — попелясто-сірявий, низ, морда, лапи і хвіст — білі. .... *Хом'ячок сірий. Cricetulus phaeus* (Pall).
6. Формою і розміром скидається на щура. Хвіст трохи не вповнину довжини тіла. Довжина дорослої звірини до 220. .... *Норик земноводний або водяний щур. Arvicola amphibius* L.
— Звірятко завбільшки з мишу або трохи більш од неї ..... 7.
7. Довжина хвоста в 1/2 довжини тіла ..... 8.
— Довжина хвоста в 1/3 довжини тіла ..... 9.
8. Вуха добре виступають з міха і рівні 1/2 довжини голови. Кутні зуби у дорослих мають 2 коріні. Барва верхньої сторони червоно-бура з рудим відтінком. Низ — білуватий. Хвіст двобарвий: зверху темно-сірявий, знизу ясний. Довжина тіла коло 95. .... *Нориця руда або лісова чи повх рудий. Evotomys glareolus* (Schreb).
— Вуха трохи виступають з міху і рівні 1/3 довжини голови. Кутні зуби ніколи не мають двох корінів. Барва верху темно-буро-сірява. Низ білуватий. Хвіст двобарвий: зверху темний, знизу ясний, укритий довгеньким волоссям. Довжина тіла коло 120. .... *Нориця щуроголова або повх щуроголовий. Microtus (Chiomys) ratticeps* (Keys at Blas).
9. Хвіст двобарвий: зверху сірявий, знизу ясний. Волосся, що вкриває його, не одної довжини. Барва верхньої сторони тіла бурувато-сіра, нижньої ясно-сірява. Довжина тіла коло 100. .... *Нориця звичайна або повх звичайний чи житник. Microtus arvalis* (Pall).
— Хвіст темний, звичайно одноманітний зверху і знизу. Волосся, що його вкриває, рівномірно коротко. Барва верхньої сторони тіла жовто-сірява, з іржаво-рудим відтінком, нижньої сторони білувато-сіра з жовтим відтінком. Довжина тіла — 95. .... *Нориця темна або повх темний. Microtus agrestis* (L).
10. Дрібні звірята завбільшки з хатню мишу або менші за неї ..... 11.
— Більші звірята завбільшки з щура ..... 17.

⁵ Защічні торбинки можна відкрити, коли прорізати шкіру вздовж шиї, починаючи з кутка рота, їх можна ще відкрити, коли вставити у рота звірини тоненький прутик з тупим кінцем. Якщо торбинок нема, то прутик не ввійде глибоко в рот; як в—то частина його увійде в середину защічного мішка.

11. Подовж спини є чорна смужка ..... 12.
 – Подовж спини чорної смужки нема ..... 13.
12. Хвіст коротчий від тіла. Вуха, коли їх пригнути, не достають до ока. Верхня сторона тіла руда або рудувато-бура, нижня сторона і ноги білі. Довжина тіла у дорослих екземплярів коло 90. Довжина хвоста у 3/4 довжини тіла. На верхній щелепі, як у всіх мишуватих, по 3 кутніх зуби з кожного боку. .... *Миша польова. Mus (Apodemus) agrarius* Pall
 – Хвіст довший від тіла, іноді доходить довжини тіла. Вуха, коли воно пригнуте, доходить до ока. Барва спини бурувато-сіра, нижньої сторони брудно-жовтувато-біла. Довжина тіла — 65–75. На верхній щелепі по чотири кутніх зуби з кожного боку. *Мишівка. Sicista subtilis* (Pall) ⁶.
13. Миша велика, завбільшки з хатню мишу, іноді трохи більша од неї. Довжина тіла більш 70. Барва спинної сторони мишасто-сіра або рудо-бура ..... 14.
 – Миша маленька, багато менша за хатню. Барва верху ярко-жовта або “червона”. Спід білий, іноді з легким кремовим відтінком, різко відрізняється від барви верху. Довжина тіла — 65. .... *Миша маленька. Mus (Micromys) minutus* Pall.
14. Довжина тіла звичайно менш 90 ..... 15.
 — Довжина тіла звичайно більш 90 ..... 16.
15. Верхня сторона мишасто-сірява, іноді бурувата. Спід тільки трохи ясніший від верху. Межа між барвою верху і споду не різка. Вуха і очі середньої міри. ....
 ..... *Миша хатня. Mus musculus* L.
 – Розміром тіла і барвою верхньої сторони скидається на попередній рід. Низ білий, на боках доволі різко обмежений від темної барви верху. ....
 ..... *Миша садова. Mus musculus hortulanus*. Nordm.
16. Барва верхньої сторони рудувато-бура, іноді ярко-іржава. Черевна сторона чисто-біла, різко відрізняється від верху. Вуха довші ніж у двох попередніх родів. Хвіст довший і відносно тонкий. Очі великі, опуклі, блискучі. .... *Миша лісова. Mus sylvaticus* L.
17. Хвіст коротчий ніж тіло. Висота вуха трохи більша 1/3 довжини голови. Вуха, пригнуте до морди, далеко не достає до ока. На бідно покритому волоссям хвості від 175 до 195 кілець. Барва верхньої сторони буро-сірява, нижньої брудно-біла. Довжина тіла коло 200. ....
 ..... *Щур сірий або пацюк. Epimys norvegicus*. (Erxleb).
 – Хвіст довший ніж тіло. Висота вуха рівна 1/2 довжини голови. Вуха, пригнуте до морди, достає до ока. На хвості, котрий трохи густіше вкритий волоссям ніж у попереднього роду, від 215 до 280 кілець. Верхня сторона тіла від блискуче-чорної до чорно-бурої барви, черево попелястої барви. Довжина тіла коло 170. .... *Щур чорний. Epimys rattus* (L).

Родина Стрибакуваті. Jaculidae

1. На задніх ногах по 3 пальці. Хвіст закінчується простою китицею волосся. ....
 ..... *Стрибак трипаллий. Scirtopoda telum* (Licht).
 – На задніх ногах по 5 пальців. Хвіст закінчується розчесаним на 2 боки волоссям (прапор), що нагадує форму пера ..... 2.
2. Кутніх зубів на верхній щелепі по 3 з кожного боку. Тільки кінець прапора білий. Довжина тіла 100–110. .... *Земляний заєць малий. Alactagulus acontion* (Pall).
 – Кутніх зубів на верхній щелепі по 4 з кожного боку. Білого і чорного волосся на прапорі приблизно однаково. Довжина тіла 180–230. ....

⁶ Мишівки складають окрему родину — Zapodidae, близьку стрибакуватим — (Jaculidae), Мишівка занесена в одну таблицю з мишами для логічнішого визначення з практичних міркувань.

..... Земляний заєць великий. *Alactaga saliens* (Gmel).

Родина Сліпцюваті. Spalacidae

1. На зовнішній стороні третього кутнього зуба⁷ верхньої або нижньої щелепи тільки один емальовий закрут (вдавлювання зовнішнього краю зуба). .....
..... Сліпець південний або зінське щеня. *Spalax (Macrospalax) microphthalmus* (Guld).
– На зовнішній стороні третього кутнього зуба верхньої або нижньої щелепи два емальових закрути (два вдавлювання зовнішнього краю зуба). .....
..... Сліпець угорський. *Spalax (Macrospalax) hungaricus* Nehr.

Родина Зайцюваті. Leporidae

1. Вуха, коли його перегнути наперед, заходить за кінець морди. Хвіст зверху чорний, знизу білий. Барва верху бурувато-сірява, низу — біла. Взімку трохи ясніє. ....
..... Заєць сірий. *Lepus (Eulagos) europeus* Pall.
– Вуха, коли його перегнути уперед, не заходить за кінець морди. Хвіст одноманітний білий. Іноді тільки є трохи сірого волосся. Кінець вуха чорний. Барва хутра сіряво-бура. Взімку чисто-біла. ....
..... Заєць біляник. *Lepus timidus* L.

Ряд Паристокопиті. Artiodactyla

1. Іклів на верхній щелепі або зовсім нема, або вони мало розвинені. Спи́на вкрита шерстю. Кінець морди не розширений у плискватий хрящовий кружок (п'ятачок). У самців є роги (мал. 7,8,9) ..... 2.
– Ікли, особливо нижньої щелепи, дуже розвинені. Спи́на вкрита щетиною. Кінець морди розширений у плискватий хрящовий кружок (п'ятачок). ....
..... Свиня дика, дик або вепр. *Sus scrofa attila* Thomas.
2. Ніс вкритий волоссям. Довжина вуха менш за половину міри між ним і кінцем морди. Передня частина тіла багато вища од задньої. Кінець морди наче здутий. Роги у дорослих самців лопатувато розширюються, з паростками по краях (мал. 7). Довжина тіла до 3000. ....
..... Лось. *Alces alces* (L).
– Ніс голий. Вуха приблизно буде як половина міри від його до кінця морди. Кінець морди не здутий. Роги не розширюються попатисто ..... 3.
3. Хвоста майже не помітно. Довжина тіла від 1100 до 1400. У самців роги рідко коли мають більш трьох паростків ..... 4.
– Хвіст короткий, але добре помітний. Довжина тіла більш 1800. У самців роги звичайно мають 5–7 паростків (мал. 8). ....
..... Олень. *Cervus elaphus* L.
4. Довжина тіла дорослих екземплярів — 1000–1200. Роги в основі злучені. Поверхня рогів майже рівна (мал. 9). ....
..... Сарна звичайна. *Capreolus capreolus* (L).
– Довжина тіла дорослих екземплярів — 1200–1400. Роги в основі ширше розсунуті. Роги більші ніж у попереднього роду. Їх внутрішня сторона дуже горбаста. ....
..... Сарна сибірська. *Capreolus pygargus* (Pall).

⁷ Третій кутній зуб—останній зуб, коли лічити спереду. Щоб його розпівитись на екземплярі звіринки, яку законсервовано у спирті або у якій іншій рідині, треба розрізати щоку звіринки.

Систематичний каталог ссавців України

Ordo Chiroptera

Fam. Rhinolophidae

1. *Rhinolophus ferrum-equinum* (Schreb). Підковик великий.
Гори і передгір'я Криму. За межами України: середня і південна частина С. Європи, Кавказ.
2. *Rhinolophus hipposiderus* (Bechst). Підковик малий.
Був показаний для Києва і Харківщини, знайдений також у Криму. За межами України: Західна Європа на північ до Німецького й Балтійського морів. Ірландія.

Fam. Vespertilionidae

3. *Myotis myotis* (Borkhaus). Нічвид сірий або звичайний.
Показаний для України і Криму. За межами України: середня Європа., північна Африка і палеарктична Азія.
4. *Myotis (Paramyotis) bechsteini* (Kuhl). Нічвид довговусий або Бехштейнів.
Харківщина. За межами України: середня Європа.
5. *Myotis (Isotis) nattereri* (Kuhl). Нічвид оторочений.
Крим. За межами України: середня Європа.
6. *Myotis (Isotis) emarginatus* (E.Geoffr.). Нічвид рясокрилий.
Крім. За межами України: південна і середня Європа, Закавказзя.
7. *Myotis (Selisius) mustacinus* (Kuhl). Нічвид вусатий.
Ріжні частини України, за її межами — вся Європа і палеарктична Азія.
8. *Myotis (Selisius) daubentoni* (Kuhl). Нічвид коловодний або Добантонів.
Київ, Харківщина. За межами України — Зах. Європа і західна Азія.
9. *Saraccinus dasycneme* (Goje). Нічвид ставковий.
Київщина, Харківщина. За межами України: середня частина Росії, ландія, Польща, Сибір, Зах. Європа.
10. *Pipistrellus (Romicia) kuhli* (Kuhl). Нетопирь середземноморський.
Крим. За межами України — навколо Середземного моря та в Закавказзі.
11. *Pipistrellus pipistrellus* (Schreb.). Нетопирь малий.
На Україні дуже розповсюджений рід. За межами України зустрічається по всій Європі та палеарктичній Азії.
12. *Pipistrellus nathusiusi* (Keys. et Blas). Нетопирь пухнатий або Натузіїв.
Київщина, Поділля, Харківщина, Крим. За межами України: центральна та південна Європа, середня Росія, Кавказ.

13. *Nyctalus scivulus* (Mina **Palumbo**). Вечерниця велика.
Таврія, Херсонщина й Харківщина. За межами України: Швейцарія, північна Італія і Кавказ.
14. *Nyctalus noctula* (Schreb). Вечерниця дозирня.
Дуже поширена по всій Україні. За межами України: мало не вся Європа, Сибір, південна Азія.
15. *Nyctalus leisleri* (Kuhl). Вечерниця мала або Лейслерова.
Київщина, Крим, Європ. Росія, півд. част. Зах. Європи, палеарктична Азія.
16. *Eptesicus serotinus* (Schreb). Кажан гірський або пізній.
На Україні дуже поширений рід. За межами України: мало не вся Європа і палеарктична Азія.
17. *Vespertilio murinus* Linn. Лилик двобарвий.
Київщина, Харківщина, Крим. Значна частина Європи і палеарктична Азія.
18. *Barbastella barbastella* (Schreb). Широковух.
Крим. За межами України — вся Західна Європа, Кавказ.
19. *Plecotus aurltus* (L). Вухан.
На Україні широко розповсюджений. За межами України майже вся Європа і палеаркт. Азія.
20. *Miniopterus schreibersi* (Kuhl). Довгокрилець.
Крим, південна Європа, Азія, Африка, Закавказзя.

Ordo Insectivora

Fam. Erinaceidae

21. *Erinaceus europeus* L. Іжак звичайний.
- 21 а. *Erinaceus europeus rumanicus* Barr.–Нам. Іжак півдвиний.

На території України розповсюджена головним чином південна форма їжака — *Erinaceus europeus rumanicus* Barr.–Нам. Північна форма — *Erinaceus europeus europeus* L. — зустрічається мало не виключно на півночі України.

Erinaceus europeus rumanicus Barr.–Нам. відрізняється від *Erinaceus europeus europeus* L найголовніше тим, що у першого довжина шва меж верхнещелеповою та межищелеповою кістками (*sutura maxillo–intermaxillaris*) менша, ніж відстань від початку згаданого шва коло носової кістки до того місця, де верхнещелепова кістка глибоко вдається у чолову кістку. У північної форми — *Erinaceus europeus europeus* L. довжина верхне–межищелепового шва (*sutura maxillo intermaxillaris*) більша, ніж відстань від початку цього шва коло носової кістки до того місця, де верхнє щелепова кістка найглибше вдається в чолову кістку. Іноді обидва ці поміри рівні між собою.

За межами України *E. e. europeus* L. поширений в центральній та північній Європі, середній Росії та в західному Сибіру. *E. e. rumanicus* Barr.–Нам. розповсюджений від Румунії на заході до Астраханських степів на сході і в деяких частинах Європ. Росії.

Fam. Soricidae

22. *Crocidura russula* (Horn). Мідиця білозуба.

На Україні дуже поширений рід⁸. За межами України центральна і південна Європа, середня Росія.

23. *Sorex araneus* L. Мідиця звичайна.

Самий звичайний і дуже поширений рід мідиць у наших краях. За межами України трапляється в північній і середній Європі, в Європ. Росії та в середньому Сибіру.

24. *Sorex minutus* L. Мідиця мала.

Дуже поширена у нас, але скрізь рідко. За межами України вся Європа і Сибір.

25. *Neomys fodiens* (Pall). Рясоніжка звичайна.

Звичайна і дуже поширена на Україні; за її межами поширена в північній і середній Європі, в Європ. Росії і західн. Азії.

Fam. Talpidae

26. *Desmana moschata* (Pall). Хахуля або вихухоль.

Дуже рідкий, зникаючий рід. На Україні його знайдено на річці Донці в Ізюмському повіті. Мені відомий один екземпляр з східньої частини Катеринославщини. Крім України, трапляється ще в басейні Волги й Дону. Як "пам'ятник природи" хахулю треба взяти під охорону закону.

27. *Talpa europea europea* L. Кріт звичайний або кертиця звичайна.

Північна частина Київщини, Чернігівщини, Волині. За межами України — вся Європа і Європ. Росія.

27a. *Talpa europea brauneri* S a t. Кріт південний або кертиця південна.

На південь від річки Прип'яти. Дніпро в нижній частині є східньою межею поширення цього крота. Обидві форми крота, крім дрібних краніологічних ознак, відрізняються ще своїми розмірами: у *Talpa europea europea* L. довжина тіла 120, хвоста — 36, стопи — 18; у *Talpa europaea brauneri* S a t. довжина тіла 140, хвоста — 40 і стопи 22.

Ordo Carnivora

Fam. Ursidae

28. *Ursus arctos* L. Ведмідь.

Дуже рідкий у нас, майже зниклий звірь північних частин України: Волині, Чернігівщини, Мінської губ. На Карпатах трапляється частіше.

Fam. Mustelidae

29. *Meles meles* (L). Борсук або харсун.

Дуже поширений на Україні. За її межами зустрічається в С. Європі і Європ. Росії. Через полювання людини мало не скрізь зробився дуже рідким.

---

⁸ На Харківщині в останні часи знайдено ще один рід білозубої мідиці — мідиця білозуба малюсенька — *Crocidura minula* Miller.

30. *Martes martes* (L). Куна або куниця лісова.

По великих лісах Київщини, Чернігівщини, Волині й Харківщини. За межами України: в Зах. Європі, Європ. Росії і на Кавказі. Через переслідування людини у нас скрізь водиться рідко і тому повинна бути взята під охорону.

31. *Martes foina* (Erxl.). Куна або куниця хатня.

На Україні скрізь поширена, але скрізь зустрічається досить рідко. За межами України — вся Європа і центральна Азія.

32. *Lutreola lutreola* (L). Норка.

Широко повелася по берегах річок, озер і водозборів, однак скрізь рідко. За межами України зустрічається в північ. Європі, Європ. Росії і на Кавказі.

33. *Putorius putorius* (L). Тхір звичайний.

Широко розповсюджений і ще доволі численний рід. Особливо численний в північній лісовій половині України, за її межами: в середн. Європі і Європ. Росії.

34. *Putorius evermanni* (Lees). Тхір степовий.

Дуже звичайний в південній степовій половині України. На північ підіймається до широти Києва або й вище. За межами України: півд.–східня Росія, Донщина, Сибір і середня Азія.

Степовий тхір нищить багато шкідливих гризунів, тому його треба визнати корисним.

35. *Mustela nivalis* L. Ласиця або ласичка.

На Україні дуже численна і поширена. За межами України зустрічається в Північн. Європі, Європ. Росії і Сибіру.

36. *Mustela erminea* (L). Горностай.

Відносно малочисельний, але широко розповсюджений на Україні. У Криму його нема. За межами України: північна Європа, Європ. Росія і Сибір.

37. *Vormela peregusna* (Guld). Перегузня, або перев'язка.

В середині минулого століття перев'язка була доволі широко розповсюджена. На північ вона у нас доходила до Києва. Саме тепер вона трапляється дуже рідко, випадково в нашій фауні. За нашими межами розповсюджена на Донщині та Кавказі.

38. *Lutra lutra* (L). Видниха або видра.

Широко розповсюджена, але дуже рідка. Крім України живе ще в Зах. Європі, Європ. Росії і палеаркт. Азії⁹.

Fam. Canidae

39. *Canis lupus* L. Вовк.

Ще в середині минулого століття на Україні скрізь був дуже численний. Нині багато зменшився, а місцями й зовсім зник. За межами України майже вся Європа і палеарктична Азія.

40. *Vulpes vulpes* (L). Лис, лисиця.

Лисиця, що водиться на Україні, належить до дрібного західньо–європейського підвиду — *Vulpes vulpes crucigera* (Bechst). Цей підвид на півдні по степах складає більш дрібне плем'я — *Vulpes vulpes crucigera natio stepensis* Brauner, а в горах Криму зустрічається ще менша, але крупно–голова раса *Vulpes vulpes crucigera krymea–montana* Brauner. За ме-

⁹ В середині минулого століття для Радомиського й Канівського повітів Київщини було вказано ще одного представника родини Mustelidae, а саме — росомаху *Gulo gulo* (L). Цей звірь в нашій фауні і в ті часи з'являвся, очевидно, випадковим гостем з півночі. Тепер про росомах на Україні нічого не чуто.

жами України *Vulpes vulpes crucigera* (Bechst) розповсюджена в півд. і середній Європі і в деякій частині Європ. Росії.

Fam. Felidae

41. *Felis sylvestris* Schreb. Дикий кіт або дика кішка.

В середині минулого століття поодинокі екземпляри диких котів добувалися в Київщині, на Волині та Поділлі. Мені відомий випадок, коли цей звірь років 30 назад був добутий в Літинському повіті на Поділлі. Тепер дикий кіт дуже рідко трапляється по глухих лісах Волині і в плавневих лісах Одеського та Тираспільського повітів на Херсонщині. На Карпатах зустрічається частіш. За межами України зустрічається в горах середньої та північної Європи.

Дикого kota досить важко відрізнити від здичавілої свійської кішки. Дикий кіт приблизно на одну третину більший од свійського. Голова дикого kota і тулуб його коротші й товстіші. Хвіст міцніший, але коротший; крім того він від основи до кінця однакової товщини. На кінці наче б то відрублений. Барва дикого kota бурувато–сірява. На голові від чола до потилиці йде чотири вузьких хвилястих бурувато–чорних смужки. На тулубі 6–7 темних поперечних смуг. Хвіст з великим буро–чорним кінцем, трьома темними кільцями та деяким числом поперечних смуг.

42. *Lynx lynx* (L). Рись.

В середині минулого століття здибалась в північній частині Київщини. Нині дуже рідко її знаходять по глухих лісових повітах Волині. За межами України рись зустрічається в середній і північній Європі, Росії й Сибіру.

Ordo Rodentia

Fam. Sciuridae

43. *Sciurus vulgaris* L. Вивірка або білка.

В межах України проходить південна межа розповсюдження вивірки. У нас вона водиться на Волині, на Київщині, на Поділлі, на Чернігівщині, в північн. частині Полтавщини. У Криму її нема. Наша вивірка належить, мабуть, до середньо–європейського підвиду *Sciurus vulgaris fuscoater* A і t. який визначається значною примішкою чорного волосся на хвості та на спині.

Ріжних відмін вивірки багато розмножилось по всьому лісовому краю Європи і палеарктичної Азії.

44. *Citellus musicus* (Menetr). Ховрашок сирій.

Український сирій ховрашок належить, певно, до підвиду *Citellus musicus planicola* (Sat). Зустрічається на Таврії, Катеринославщині та в південно–східній частині Харківщини. За межами України сирій ховрашок зустрічається на схід до Каспійського моря та Волги і в північному краї Кавказу.

Як і всі ховрашки, він робить велику шкоду на полях.

45. *Citellus citellus* (L). Ховрашок зах.–європейський.

У нас зустрічається лише у західній частині Поділля. Єдиний ховрашок, який тільки зустрічається в Західній Європі.

46. *Citellus guttatus* (Temm.). Ховрашок краплистий.

Найчисленніший і дуже поширений ховрашок на Україні. На північ живе до широти Києва та південної Волині. За межами України живе до Волги. Робить велику шкоду сільському господарству.

47. *Marmota bobak* (Schreb). Байбак або бабак.

У Старобільському, Куп'янському, Вовчанському повітах Харківщини, Перекопському повіті Таврії. Ще недавно на заході зустрічався до Дніпра. Зникає разом з тим, як починають заорювати степи. Як рідка характерна степова звірина, байбак, безумовно, повинен бути взятий під охорону.

На схід від України байбак живе до Тургайського та Степового краю¹⁰.

Fam. Castoridae

48. *Castor fiber* L. Бобер.

Цей звірь у нас трапляється дуже рідко. За останні 10–15 років здибався місцями в Овруцькому, Новоград–Волинському, Заславському й Житомирському повітах на Волині, в Мозирському повіті Мінської губ., в Радомиському, Київському й Канівському повітах Київщини, в Остерському повіті Чернігівщини, в Переяславському та Кременчуцькому повітах Полтавщини та на Катеринославщині проти Кременчука.

Коли не буде вжито заходів до охорони бобра, то дуже скоро він зовсім зникне.

Крім України, бобер живе ще де-не-де в Білорусії, Литві, Росії, Зах. Європі.

Fam. Gliridae

49. *Glis glis* (L). Вовчок великий.

Північна лісова частина України. В лісах Криму його нема. Часто живе в садах, де трохи шкодить садовині.

За межами України живе в південній та середній частинах Зах. Європи, в Росії на схід до Волги, на Кавказі, в Малій Азії і в Палестині.

50. *Diromys nitedula* (Pall). Вовчок лісовий.

В північній лісовій половині України. За межами України: в південно–східній частині Зах. Європи, в півд. Росії до Уралу і на північній Кавказі.

51. *Muscardinus avellanarius* (L). Ліскулька або луск–горішок.

З півночі України живе до межі степів. У смузі степів трапляється досить рідко в гайках, чагарниках і т. и. За межами України: в Зах. Європі і де–якій частині Європ. Росії.

52. *Eliomys quercinius* (L). Вовчок садовий.

Мені відомий з Поділля. Певне є також і на Волині. Трохи шкодить садовині. За межами України: середня й західня Європа.

Fam. Muridae

53. *Epimys norvegicus* (Erxleb). Щур звичайний або пацюк.

Всім відома й дуже розповсюджена тварина. Робить велику шкоду господарству людини. Космополіт.

54. *Epimys rattus* (L). Щур чорний.

До середини минулого століття його скрізь було багато. Тепер всюди зник, давши місце попередньому родові. В останні роки знайдено його в Києві. О. О. Браунер знайшов його в Одесі в 1902 році під час чуми. В Одесі було знайдено: 1) *типового чорного щура. Epimys rattus rattus* (L), у котрого вухо, перегнуте наперед, доходить до ока, на хвості 230–260 кілець; барва верху блискуче–чорна або чорно–бура, 2) *египетського щура. Epimys rattus*

¹⁰ В Карпатах (Татрах) живе близький до *áàéáàèà ð³ä ñâèñòóí* — *Marmota marmota* (L).

alexandrinus (Geoffroy), у котрого вухо часто трохи не достає до ока, на хвості 210–250 кілець, барва верху бура або рудувато–бура і 3) *індійського* або *рудого щура*. *Epimys rattus rufescens* (Gray), у якого на хвості найчастіше 270–280 кілець. Барва верху цегляста, темно–цегляста, рудувата або блискуче–чорно–бура з рудуватим відтінком. На 24116, спалених в Одесі під час чуми, щурів припало 93,3% пацюків, 4% чорних щурів, 2,6% єгипетських і 3 штуки індійських рудих щурів. На пароплавах з 735 знищених щурів було єгипетських 76,4%, чорних — 5,5%, рудих індійських 0,6 і всього тільки 2 штуки пацюків.

Щур чорний — космополіт. Білі щури, котрих часто держать у неволі, — це альбіноси (білі вродки) чорного щура.

55. *Mus musculus* L. Миша хатня.

Велике розповсюдження хатньої миші відоме всім. Вона живе поблизу людини по хатах, [еєоіуо](#) і т. и. і чинить велику шкоду господарству людини. За межами України ця миша теж дуже поширена: вона певний космополіт. Білі миші, що їх люди держать у неволі, — це альбіноси хатньої миші.

56. *Mus musculus hortulanus* Nordm. Миша садова або степова.

Найчастіше водиться в південній частині України. На півночі живе до широти Києва, а може й далі. На півдні заступає хатню мишу, в районі Києва живе поруч з останньою. Більше любить жити в просторих місцях: по садах, городах і т. инш. На зиму готує запаси корму під купами землі. За межами України зустрічається по Воложсько–Уральських степах і де–не–де на Кавказі.

57. *Mus sylvaticus* L. Миша лісова.

На території України поки що відомо два підроди лісової миші: 1) лісова рудогорла миша. *Mus sylvaticus princeps* Varг.–Нам. невелика, з ярко–рудюю барвою спини і рудим кружком на грудині¹¹ і 2) *лісова московська миша*. *Mus sylvaticus mosquensis* Ogn., дрібніша, рудувато–сіро–біла, без рудого кружка на грудині. Перша відміна розмножена по всій Україні, другу знайдено тільки на Харківщині і мною в останній рік коло Києва. Ріжні місцеві відміни лісової миші повелись по Європі й Сибіру.

58. *Mus (Apodemus) agrarius* Pall. Миша польова.

Живе в багатьох місцях і в великому числі. Коли їх багато, то роблять волику шкоду людям. За межами України: середня Європа, Європ. Росія, палеарктична Азія.

59. *Mus (Micromys) minutus* Pall. Миша мала.

Подекуди дуже розмножена. Ріжні відміни живуть по Європі й палеарктичн. Азії.

60. *Cricetus cricetus* (L.). Хом'як звичайний.

Звичайний широко розповсюджений рід. Місцями робить велику шкоду. В норах робить великі запаси зерна. За межами України: середня Європа, Європ. Росія, Кавказ і Сибір.

61. *Cricetulus phaeus* (Pall) (= *arenarius* P a l l). Хом'ячок сірий.

Знайдений на Київщині, Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Херсонщині е Таврії. За межами України — на схід до Семиріччя.

62. *Evotomys glareolus* (Schreb). Нориця руда або повх рудий чи лісовий.

У північній лісовій половині України. Вже під широтою Києва дуже численний по лісах. Дуже шкодить лісовим посадкам. За межами України — Європа на схід до Урала.

63. *Microtus arvalis* (Pall). Нориця звичайна або житник.

Дуже розмножений у багатьох місцях рід. В роки великого розмноження робить дуже велику окоду людському господарству.

¹¹) Де–які автори визнають цей підрид за окремий рід — мишу лісову жовтогорлу — *Mus flavicollis*.

– *Microtus agrestis* (L). Нориця темна або повх темний.

Цей рід, певно, буде знайдено в північній частині Київщини, Волині й Чернігівщини.

64. *Microtus (Chiomys) ratticeps* Keys. et Blas. Нориця щуроголова або повх щуроголовий.

Знайдено його на Київщині. Типова північна форма. За межами України — північна частина Європи.

65. *Arvicola amphibius* L. Норик земноводний або **водяний** щур.

Численний і в багатьох місцях розмножений рід. Дуже шкодить по садах і лугах. На лугах з своїх підземних ходів викидає великі купи землі. За межами України: середня Європа, Росія, Сибір, Кавказ.

66. *Lagurus lagurus* (Pall). Строкатка степова.

Зазначена для Харківщини. За межами України — на схід до Єнісея.

67. *Ellobius talpinus* (Pall). Сліпушок.

Степи північної частини Криму. За межами України: Донщина, Кавказ, Закаспій, Сибір, Туркестан, Тянь–Шань, Алтай і Афганістан.

Fam. Spalacidae

68. *Spalax (Macrospalax) microphthalmus* (Culd.) (= *typhlus* Pall.). Сліпець звичайний або “зінське щеня”.

Дуже поширений рід. Викидає великі купи землі з своїх підземних ходів. Місцями чинить велику шкоду хліборобству.

69. *Spalax (Macrospalax) hungaricus* Nehring. Сліпець угорський.

Степи Херсонщини. За межами України — Угорщина.

Fam. Jaculidae

70. *Scirtopoda tellum* (Licht). Стрибак трипалий.

Цей стрибак у межах України має відміну *Scirtopoda tellum falzfeini* (Brauner). Західня частина Дніпровського повіту на Таврії. За межами України типова форма розмножена до Аральського моря.

71. *Alactaga saliens* (Gmel). Земляний заєць великий.

Дуже розмножений на лівобережній Україні. На північ живе до Десни та Сейму. Дніпро є західньою межею проживання земляного зайця.

За межами України: південна частина Євр. Росії, західній Сибір.

72. *Alactagulus acontion* (Pall). Земляний заєць малий.

Був знайдений на Харківщині та Полтавщині, але це треба перевірити. За межами України: від Донщини на схід до західнього Сибіру.

Fam. Zapodidae

73. *Sicista subtilis* (Pall.). Мишівка.

Живе по багатьох місцях, але скрізь малочисленне звірятко. На Україні: по Київщині, Чернігівщині, Херсонщині та в Криму. За її межами: східня Європа й західній Сибір.

Fam. Leporidae

74. *Lepus timidus* L. Заєць біляник.

Північна Чернігівщина, Волинь. Рідко забігає в північні повіти Київщини. За межами України: північна Європа й Азія, Альпи, Піринеї, Шотландія, Ірландія.

75. *Lepus (Eulagos) europeus* Pall. Заєць сірий.

Множитья всюди. Місцями дуже численний. Має значіння, як ловецький та промисловий звірок. За межами України: середня й північна Європа на схід до Уралу.

Ordo Artiodactyla

Fam. Suidae

76. *Sus atilla* Thomas. Свиня дика, дик або вепр.

Ще в середині минулого віку була місцями дуже численна. Нині зустрічається лише в дуже малім числі на Поділлі, Волині, північній Київщині, Чернігівщині. За межами України: західна і південна Європа, Кавказ, Закаспій, Туркестан, південний Сибір, Персія, Мала Азія.

Fam. Cervidae

77. *Cervus elaphus* L. Олень.

Дикий олень у малому числі ще залишився в горах у Криму. По де-яких ознаках він відрізняється від типового європейського оленя й від південних островних відмін його¹².

78. *Alces alces* (L). Лось.

Колись був дуже розмножений у північній лісовій половині України. Тепер водиться в самому малому числі тільки в північних повітах Чернігівщини й Волині. Зрідка живе в Радомиському та Чорнобильському повітах Київщини. На Україні лось є пам'яткою природи і його треба взяти під пильну охорону. За межами України живе в північній Європі й північній Азії.

79. *Capreolus capreolus* (L). Сарна звичайна або дика коза.

В північній лісовій половині України й по горах Криму. Місцями сарна майже зникла, а тому її треба взяти під охорону. За межами України: Західня Європа, південно-зах. Росія.

80. *Capreolus pygargus* Pallas. Сарна сибірська.

Знайдена в лісах по р. Самарі, Новомосковськ. пов. на Катеринославщині. За межами України — Сибір, схожа форма — на Кавказі¹³.

¹² Мені здається, ми повинні відрізнити кримського оленя від типової європейської форми. Маючи на увазі, що О. О. Браунер найбільш докладно описав ознаки кримською оленя, то я раджу назвати цього оленя — *Cervus elaphus brauneri* subsp. nov.

¹³ Ще в другій половині минулого століття на півдні України зустрічайся ще один представник копитних — загадковий дикий кінь — *тарпан*. Він зник і залишився для науки майже зовсім невідомим. На Карпатах (у Татрах) нині живе ще один представник паристокопитих, не наведений у покажчику, це — *козуля скальниця*. *Rupicapra rupicapra* (L).

[Дослідження ссавців]

Короткі вказівки до збирання ссавців

Великих ссавців доводиться добувати ловами. Бажано, щоб колектор сам збирав тварин для колекцій: на ловах можна зробити цілий ряд спостережень життя ссавців. Але ж не завжди колектор має вільний час для ловів: тому, щоб дістати великих ссавців, доводиться звертатись за допомогою до ловців. Для добування тварин с коштовним хутром, треба затрачувати великі гроші; коли такі видатки „не по ееоаіі", то можна вдовольнитись купівлею непотрібних ловцеві або промисловцеві частин тварини — їх черепів.

Повхів, кун, лисиць, зайців то-що можна ловити пастками. Для того, щоб такі лови вдалися, треба наперед зазнайомитися з життям тварин, їх звичаями та місцями, їх годуванням і т. и. Де-яких хижаків можна добувати, розкидаючи пілюлі з отрутою. У нас у багатьох місцях троять лисиць пілюлями з стрихніном. Але цього засобу в місцевостях з густою людністю ніяк по можна порадити.

Де-яких дрібних ссавців доводиться добувати теж ловами. Кажанів стріляють набоями або, ще краще, півнабоями дрібним шротом (дроб'ю) (№ 10—12). Для того, щоб лови добре вдавалися, треба знайти догідне місце. Там, де багато кажанів, треба стати так, щоб поперед вас було ясне від заграви поле неба. На цьому тлі кажанів виразно видно, і їх легко „брати на мушку" рушниці. Кажанів можна принадити до того місця, де стоїть ловець: треба коли-неколи кидати вгору дрібні камінці; кажани приймають їх за комах і злітаються до того місця. Кажанів шукають теж у їх денному захистку: в дуплах дерев, а печерах, на горіщах, під піддашками то-що. Де-які роди проводять день у кублах поодинці, інші збираються цілими купами, при чому в одному дуплі можуть зійтись де-кілька родів кажанів. Улюблені кублиця кажанів — це дупла з довгими вузькими виходами. Присутність кажанів в дуплі легко пізнати по характерних пахощах з дупла, а також по своєрідному пищанню кажанів, коли їх стурбувати, наприклад, вдаривши кілька разів ломакою по дереву. Іноді кажани сидять дуже міцно на своєму місці і вигнати їх можна тільки довгою лозиною, котру треба встромити в середину дупла. Коли кажани почнуть вилітати, їх легко, знаючи деякі їхні звички, ловити рибальськими або ентомологічними сачками. Шукаючи кажанів, можна знайти в дуплах і де-які роди вовчків, вивірок, іноді й лісову мишу. Вовчки часто оселяються ще в старих пташиних гніздах, котрі знаходяться в дуплах або й зверху. Вивірку досить легко вигнати з дупла, деркочучи ломакою по корі дерева. Вивірка думає, що е?са якийсь звірь на дерево і поспішає втекти з свого захистку. Вивірок, а часом і вовчків, доводиться стріляти з рушниці. Під час ловів на вивірок треба прислухатись до пташиного гамору. Стурбований гамір пташок, що зібралися в якому-небудь місці, часто вказує на куну, яка виплигнула з свого дупла. Стріляють теж і повхів, тхорів та ховрашків, розкопуючи, виливаючи або викурюючи їх з нор. Розкопуючи нори, треба не пропускати нагоди дослідити нору: зміряти входи й камери, зробити схематичний план, взяти кубло або підстилку камори до колекції, обслідувати стравні про-

ПРОПУСК — немає 54—55 ст¹⁴.

Під час польових робіт багато ссавців можна зібрати на полі. Плуг та лопата женуть на Божий світ різних звірків. Під час возовиці хліба та сіна теж легко назбирати багато звірків. Коли збирати так, а також розкопувати й виливати звірків з нор, то велику допомогу можуть

¹⁴ маленькими швидко освоюються ласички (*Mustela nivalis*), горностаї (*Mustela erminea*)³ тхори. Можна робити багато цікавих спостережень над ссавцями в неволі³ перевірити старих авторів. Житлом для звірків може бути металічна клітка з густою сіткою — терарій, а для самих дрібних звірків — навіть широкий слоїк, покритий дротяною сіткою. Іноді мишей держать між подвійними рамами вікна, тільки треба дивитись, щоб воно не дуже нагрівалось від сонця. У мене багато ручних звірків вільно бігали по кімнаті цілий день, а спати ходили в поставлені для них коробки з-під гільз, набиті мохом.

зробити собаки. Більшість надвірних собак ловлять мишей, повхів, щурів і інших ссавців. Більше других придатний фокстерьер, котрий дуже любить таке полювання.

Багатий матеріал по мамології можна зібрати в тих місцях, де провадиться знищення шкідливих гризунів: труїння ховрашків сірчаком вугля, мишей і повхів — арсеном (мишаком) і мишачим тифом.

Під час повіні на острівцях і деревах, що оточені водою, збирається багато всяких ссавців: мишей, повхів, щурів, мідіць — у норах; тхорів, ласиць і горностаїв — в дуплах дерев; водяних щурів — по деревах і кущах. Тут їх легко ловити та стріляти.

Велику поміч при збиранні колекцій ссавців можуть зробити сільські діти, особливо пасутухи, ці професійні згубники всього живого. Вони будуть приносити вам багато звірків за деяку грошову плату. Тільки не треба дуже зловживати цим засобом, щоб не привчати ще більш дітей до нищення всього, що навкруги їх існує.

Під час екскурсії за дрібними звірками часто надібують кубла мишей-маленьких, вивірок, а часом і сонь. Кубла ці треба пильно розглядати та виміряти, а якщо можна, то забрати для колекції.

Варто також пильно роздивлятись на всякі ушкодження, зроблені ссавцями: підгризені стовбури й коріння дерев та кущів, об'їдені жолуді та горіхи й інші плоди. Обгризені на конусні в де-котрих місцях є останніми слідами колишнього пробування тут бобрів.

Усі ці об'єкти дуже бажані для колекції, як матеріал до біології ссавців.

Пійманих і вбитих ссавців треба пильно оглядати ще на екскурсії і збирати їх паразитів — бліх та кліщів. Паразитів належить збирати й по кублах звірків. Їх треба ховати в окремих пробірках в 70° спирті, зазначивши на етикетці, крім інших дат і те, чи зловлено паразита на самій тварині, чи в її кублі.

Паразити ссавців наших місцевостей ще дуже мало вивчені і через те уявляють велику наукову вартість.

Обробка і збереження зібраних ссавців

Зловлених сільцями живих дрібних ссавців легко отруїти, кинувши в слоїк клаптик бавовни, змоченої у хлороформі, а тоді щільно зачинивши його чим-небудь. Для цього добрі будуть великі слоїки з притертою шклянкою затичкою або корком. Дрібних звірків можна задушити, здавлюючи їм пальцями огруддя.

Неживих ссавців треба виміряти.

Великих міряють при допомозі рулетки з поділенням на сантиметри, дрібних — циркулем і лінійкою з поділенням на міліметри, або, ще краще, штангель-циркулем.

Зважаючи на те, що досить часто доводиться і дрібних звірків міряти биндою, а цифри при вимірах биндою і циркулем бувають не однакові, треба, записуючи, зазначати, яким способом зроблено виміряння.

Крім того, вимір биндою можна робити теж різними способами (по черевній стороні, по спинній або по боках), і цифри виходять не однакові. Варто додержуватись якого-небудь одного способу. Отже, беруться такі виміри для великих тварин:

1) довжина тіла — від кінця морди до основи хвоста, 2) довжина голови — від кінця морди до потиличного горбка, 3) довжина хвоста без кінцевого волосся — від основи хвоста до кінця хребтів, 4) довжина вуха — під основи до кінця волосся. Для дрібних тварин до цих вимірів додають ще 5) довжину стопи задніх кінцівок без кігтів, а іноді і 6) довжину стопи передніх кінцівок теж без кігтів. Усі ці виміри особливо потрібно робити в тому разі, коли гадають зняти з тварини шкуру. Шкура витягується при здиранні, а потім де-які частини зсихаються і по них не можна мати правдивої уяви при розміри звірка.

З великих ссавців конче треба знімати шкуру, а дрібних, не більших за щура, можна переховувати в якій-небудь консервуючій рідині.

Коли с декілька екземплярів одного й того самого звірка, то треба одну частину зберегти в рідині, а з другої виробити сухі шкурки. Це роблять тому, що на шкурці краще можна роздивитись подробиці барви звірка.

Для того, щоб зняти шкуру великого ссавця, роблять розріз вздовж тіла від підборіддя до межника, залишаючи на боці полові частини і відхідник, а потім чотири розрізи по внутрішній стороні кінцівок до пальців або копит. Розріз роблять скальпелем або гострим ножем так, щоб на череві не пошкодити стінок внутрішньої чоревини; коли покажеться кров, її припиняють крохмалем, дрібним білим піском, або попелом. Пальцем або міцним пінцетом захоплюють кінчик шкіри на повздовжньому розрізі і відокремлюють її колодкою скальпеля чи ножа від тулуба, обережно підрізаючи де треба. Хвіст вивертають, як панчохоу, до кінця хребтів. Робити це треба дуже обережно, щоб не обірвати кінця хвоста. Ноги треба обдирати до копит або до кінця пальців, залишивши з шкурою останні сугави пальців.

Здираючи шкуру з голови, треба звертати увагу на те, щоб не пошкодити повік, вух і губ. Вуха треба вивертати по змозі до кінця.

Коли це була рогата тварина, то навкруги рогів обрізується шкура, а тоді роблять між ними поперечний розріз, через котрий виймаються роги.

Здерту шкуру до—ладу обчищають від останків м'яса й сала та добре натирають мішаниною з соли й галуни або тільки самою сіллю.

Шкуру де—який час можна переховувати, звернувши її трубкою, хустром наверх. Через кілька день її треба обдивитись і знову пересипати сіллю. Сушити шкуру можна розвісивши її на чомусь у сухому місці, яке добре провітрюється. В цьому випадку шкуру треба добре натерти сіллю з галуном.

Далі обережно відокремлюють тулуб від голови, котру обчищають під м'яса, язика, виймають очі, виколупують палічкою мозок через потилишно очко, не розколупуючи останнього. Прополіскують череп водою, а тоді висушують. Можна одмочити череп протягом кількох днів від м'яса, або виварити його, обережно доглядаючи, щоб не переварити, бо в такому разі можуть випасти зуби й розпастися окремі кістки. Це легко трапляється з черепами молодих ссавців. Для того, щоб зняти шкуру з середніх (завбільшки з лисицю) і дрібних тварин, не треба робити дуже великих розрізів, про які йшла мова вище. Робиться тільки один розріз вповдовж тіла від огруддя до межника.

Краї шкіри відокремлюють по розрізові від тулуба, задні кінцівки вивертають до колінних сугавів, сугави відтинаються від тулуба, хвіст злегка вивертається, а хребти його перетинаються коло самого тулубця. Далі шкура здирається панчохоу з спини і грудини до передніх кінчин. Останні відділяються від шкірки до колін і перетинаються. З шиї та голови шкура здирається теж панчохоу. Підрізуючи хрящ і сполучні тканини коло вух, очей і губ, треба бути дуже обережним, щоб не пошкодити цих частин.

З внутрішньої поверхні шкурки зчищають м'ясо й сало, вивертають і обчищають ноги та хвіст, а тоді намащують водяним розчином содового арсеналу (*Natrium arsenicosum*). Якщо цієї отрути нема, то шкуру добре пересипають сіллю. Після цього шкуру вивертають шерстю наверх і злегка напихають клоччям, мохом або м'яким сіном. Дрібних звірків краще напихати бавовною.

Череп відокремлюється від тулуба й обчищається, як було описано вище. Шкура ще раз обчищається зверху від прилиплих шматочків м'яса, крові, а тоді до неї й до черепа прив'язують етикетку, себ—то квиточок, написаний на дебелим папері, або, ще краще, на брис-тольському картоні чи на кальці. На етикетці пишуть: 1) назву тварини — наукову й місцеву; коли перша невідома, можна задовольнитись другою; 2) пол тварини (скорочено самець зазначається — ♂, самиця — ♀); місце, де здобуто тварину (село, волость, повіт, губернія, місце); 4) час, коли здобуто тварину (число, місяць, рік) і 5) ім'я та прізвище колектора (збірача).

Варто також зазначити, в яких умовах жила тварина. На другому боці етикетки записують розміри тварини й ? під котрим даний екземпляр занесено в інвентарну книгу, якщо вона ведеться. Ті самі дати й той самий ?, пишуть на етикетці до черепа.

Етикетки треба писати як можна ясніше, чорнилом, **середнім № олівця**, а найкраще тушшу. Треба пам'ятати, що екземпляри колекції без етикеток з зазначенням місця, де здобуто тварин, і часу збирання не мають майже ніякого наукового значіння.

Обробивши шкурку її треба добре просушити, тільки не в тому помешканні де живуть, бо випари арсену отруйні, але й не на сонці. Ліпше всього це робити на горіщі під піддашшам або в нежилій кімнаті з відчиненими вікнами.

Просушені шкурки ховають у щільно зачиненій скриньці, пересипають їх нафталіном, махоркою або ставлять у скриньку шклянку з бавовною, змоченою мірбановою олією (нітробензол—*Oleum mirbani*). Ці речі забезпечують шкурки від молі і шкуроїдів.

Дрібних ссавців дуже добре переховувати в слоїках з спиртом або формаліном. Для цього тварину поперед обмивають від крові, трохи просушують, тоді роблять на череві її невеликий повздовжній розріз, через який у середину входить консервуюча рідина, і кладуть у спирт або формалін.

У звірят, завбільшки як щур, ліпше зовсім виїняти внутрі органи. Спирт можна брати денатурований, не слабший за 70°. Щоб одержати з 92° продажного спирту 70°, треба на 100 частин його додати 30 частин води. Формалін багато гірший за спирт, бо в ньому об'єкти дуже черствіють, себ-то твердіють і стають крижкими. Кажанів треба переховувати виключно в рідині. Сухі вони не придатні до визначення. До екземплярів, що знаходяться в рідині, також повинні бути прив'язані етикетки з тими самими зазначеннями, що були показані вище. Тут етикетки пишуться олівцем або тушшу на пергаментному папері. Етикетка складається вчетверо, проколюється голкою й міцною ниткою прив'язується до ніжки звіряти. Спирт чи формалін по декількох днях міняється. Коли в посудину кладеться багато матеріалу, при невеликій кількості рідини, то її доводиться змінити не один раз, а кілька разів, за кожним разом через більш і більш довгий час. Якщо треба переслати спиртовий матеріал, то кожний екземпляр загортається окремо в ганчірочку або марлю. Тварини щільно вкладаються в слоїк. Усі порожні місця в слоїку заповнюють клоччам або бавовною, змоченою в спирті. Лишок спирту вливають. Корок на слоїку щільно прив'язують, після чого слоїк запаковують належним способом. Ще лучче пересилати спиртові й особливо формалінові препарати в щільно зав'язаному бичачому міхурі. Коли пересилка вимагає часу не більш як 3–5 день, то препарати не встигають висохнути.

Збираючи ссавців, треба брати до колекції як можна більш екземплярів. Тільки на великих серіях кожного роду можна зазначити місцеві, індивідуальні та зростові відхилення, встановити хитання розмірів тварин, барви їх і т. и.

При збиранні шкурок звірків, а також виймаючи внутрішні органи, дуже корисно переховувати в спирту або формаліні в окремих пробірках або в спільних слоїках, у пакетах з пергаментного паперу зразки їжі. Корисно ще зберігати внутрішніх паразитів, знайдених при операції. Певна річ, що такі збірки теж повинні бути відповідним чином етикетовані.

Програма спостережень над життям ссавців

Життя наших ссавців досліджено дуже мало; про багато родів ми зовсім нічого не знаємо, про других у літературі є тільки уривчаті відомости.

Тільки до-які шкідники сільського господарства: ховрашки та, почасти, польові миші вивчені трохи докладніше. Щоб довідатися про життя якого-небудь ссавця, доводиться звертатись до старих класиків К. Фогта і А. Брема. Таке становище не може вважатись нормальним, і нам конче потрібно заповнити цей огріх. Треба заносити в щоденник усі спостереження, зроблені під час екскурсій, усі відомости, добуті від мисливців, піпса?а?аіу над життям ссавців у неволі і т. инш.

Але треба дуже критично ставитися до всяких відомостей, добутих шляхом випитування й уміти відрізнити правду від брехні. На всякий випадок треба точно зазначити від кого одержано відомости.

Спостереження над звірятами, котрих тримають у неволі, повинні бути оговорені в щоденнику. Великою підмогою при збиранні матеріялу по біології ссавців є фотографія.¹⁵

Спестерігати ссавців в натурі **iaaina?a?aiiio** не зовсім легко, але фотографувати кубла ссавців, викопані ним купки землі, погризені дерева, покидьки, які залишають після себе сса-вці на снігу, їх „лежки” то-що — не трудно.

Такі „лови з камерою” крім багатого наукового матеріялу можуть доставити природнико-ві велику втіху.

Дуже корисно також робити хоч би схематичні зариси е рисунки підземних ходів і камер ссавців. Відомий фаховець-мамалог О. О. Браунер¹⁶ склав нижченаведену програму спостережень життя ппаао?a:

- 1) Де живе в ріжні зміни року: в степу, в полі, в лісі, а горах, у плавнях і т. и.
- 2) Чим годується в ріжні сезони. Якщо тварина вживає рослинного корму, то чи не буває так, що вона приймає також і м'ясний корм; чим годується тоді. Коди ж вона приймає м'ясний корм, то чи не їсть і рослинного корму (коли і що).
- 3) Коли шукає їжу: вдень, уночі, удосвіта або підвечір. Коли тварина їсть уночі, то чи не з тої причини, що вона мусить ховатись від нападів людини (навести факти).
- 4) Чи здобувається корм поодинці, ?е парами, ріднею або зграями. Коли.
- 5) Способи добування корму.
- 6) Коли починається шлюбний період. Чи довго продовжується. Чи виникають суперечки між самцями.
- 7) Коли самка приводить дітей. Скільки їх. Де ховає дітей: у норі, в кублі і т. и.
- 8) Як довго самка годує молоком. Після скінчення годування молоком, чи зараз кидають її діти, чи знаходяться якийсь час (як довго) при ній.
- 9) Чи жива самиця з дітьми окремо від самця. Чи самець помагає годувати дітей.
- 10) Чи вчать батьки або одна мати своїх дітей ловити здобич, ховатися і т. и. і як довго.
- 11) Як живуть діти після того, як покинуть батьків: чи всі вкупі чи кожне окремо. Де живуть. Чи не викопують для себе нор. Чи відріжняється їх нора від нори дорослих звірів. Чи відріжняються діти меншою боязкістю і чи вміють ховатись.
- 12) Скільки разів на рік приводить самиця дітей.
- 13) Чи здатні діти до плодження того самого року, якого народилися.
- 14) Описати житло тварини: лігво, кубло, нору і т. и.
- 15) Якщо це нора, то діаметер (повздовжній і поперечний) вхідного отвору і діаметер нижче цього отвору. Під яким кутом іде нора вглиб. Чи є камери для життя, для запасів; їх величина; дати план нори (зверху і в розрізі). Чи роблять вони горбочки землі біля нори. Скільки буває ходів: один, чи кілька.
- 16) Чи збирає запаси і які. Для чого збираються запаси: на зіму, чи на весняну голоднечу. Коли починає збирати запаси.
- 17) Коли тварина засипає на зіму і коли прокидається. Якщо прокидається, то через що (з приводу теплої погоди). Чи їсть вона тоді зібрані запаси. Як вона зімує: поодинці, парами, родинами чи зграєю.
- 18) Чи кочує вона або переселяється. Коли, через що. Чи далеко. Поодинці, родом чи зграєю.
- 19) Коли тварина линяє і зміняє барву шерсти: на-весні чи в-осени. Як довго це продовжується (теж саме відносно зміни рогів).
- 20) Чи не припиняється в теплу осінь і зіму перефарбування тварини (наприклад, чи за-вше ласиця біліє на зіму).

¹⁵ Про фотографування природи дивись: С. А. Бутурлина и А. П. Иващенко: "Охота съ камерой". Птр., 1913 и Г. Щульца: "Фотография природы", перев. подъ редакц. проф. Навашина. Изд. Деврієна 1913 г.

¹⁶ Шк. Эск. и Шк. Музей.

21) Цікаві спостереження розуму тварин, зміни звичок під впливом людини. Мова тварин (крик, гавкання, писк). Вираз поклику, гніву, перестороги і т. и. Чи є у звірів розуміння про власність, не тільки нори або їжі, але є запасів корму і особливо ловецького участку, де вони здобувають їжу.

Життя у зграї: чи нема між ними старшого, відношення між членами, взаємна допомога, ворожнеча, послух, дисципліна то-що. Чи не селяться колонією.

22) Шкода і користь, котрі роблять сільському господарству (не треба розглядати шкоду й користь однобічно, як часто розглядають її ловці) у різні зміни року.

Ця широка програма може здатись дуже трудним до виконання, але цього не треба боятись; можна починати з малого: записувати час появи даної тварини по-весні (якщо вона засипає на зиму), одмічати характерні місця, де вони попадаються, час появи, число дітей і др. Для кожного роду ссавців даної місцевости лучче завести один окремий аркуш, кілька аркушів або кілька сторінок у щоденнику.

Під ці рубрики одразу треба записувати всі належні до цього спостереження.

Після, коли набірається матеріял, обробка його буде незрівняно легча, ніж матеріялів, котрі занесено у щоденник в хронологичному порядку.

Починаючи досліджувати фавну ссавців якої-небудь місцевости, дуже корисно познайомитися спочатку з усіма належними до цього питання літературними даними, як би вони не були короткі, уривчасті й випадкові.

Головніша література до вивчання ссавців України

I. Визначники та загально-мамологічні праці

- Бухнеръ Е. А.* Млекопитающія. Птр., 1906.
- Blasius.* Fauna der Deutschland (Saugethiere) Braunschweig, 1857
- Бремъ А.* Жизнь животныхъ.
- Brohmer.* Fauna von Deutschland. Leipsig, 1914.
- Гааке.* Животный міръ, его быть и Среда.
- Кащенко Н. Ф.* Определитель млекопитающихъ животныхъ Томскаго края. Томскъ. 1910. Ц. 10 к.
- Кащенко Н. Ф.* Обзоръ млекопитающихъ Зап. Сибири и Туркестана. В. 1. Рукокрылыя и насекомоядныя. Томскъ, 1905.
- Keyserling und Blasius.* Die Wlberbelthiere Europas. Braunschweig. 1840.
- Кобельтъ.* Географическое распределение животныхъ въ холодномъ и умерен. поясахъ северн. полуш. Птр., 1903.
- Пиндъ В. Н.* Практическое руководство къ определению зверей, водящихся въ Европейской Россіи. Москва, 1911. Ц. 35 к.
- Огневъ С. И.* Жизнь льса. Москва, 1914.
- Радугинъ В. И.* Определитель млекопитающихъ Кавказскаго края. Тифлисъ. 1917. Ц. 75 к.
- Сатунинъ К. А.* Определитель млекопитающихъ Россійской имперіи (рукокрылыя, насекомоядныя и хищныя). 1914. Ц. 2 р. 50 к.
- Силантьевъ А. А.* Вредная деятельность зайцевъ, водяныхъ крысъ и мышей. Прилож.: Практическій определитель мышеподобныхъ млекопитающихъ средней и южной Россіи. Птр., 1898.
- Туркинъ Н. Б. і Сатунинъ К. А.* Звери Росніе. Т. I—III (Cervidae. Bovidae, Ursidae et Hoenidae). Москва, 1900—1910 г.
- Фогтъ К.* Млекопитающія.
- Шарлеманъ.* Краткій определитель мышей и полевокъ южной полосы Европ. Россіи. Харьковъ, 1915.
- Шарфъ Р. Ф.* Европейскія животныя, ихъ геологическая исторія и географическое распространение. Перев. съ англ. С. А. Бутурлина. Москва, 1918.

II. Література по фавні ссавців України

- Аверинъ В. Г.* Краткій обзоръ вредныхъ и полезныхъ млекопитающихъ Харьковской губ. Бюлл. о вредит. сельск. хоз. 1915. янв., стр. 13.
- Отчетъ о деятельности энтомологическаго Бюро Харьк. Губ. Земства за 1913 г. Харьк., 1914.
- Животный міръ. Природа и население Слободской Украины. Харьк., 1918, стр. 155—174.
- О борьбе съ сусликами. Бюлл. о вред. с. хоз. 1914, № 2, стр. 1—15.
- Отчетъ о борьбе съ сусликами въ Купянскомъ уезде въ районе Каменской волости. Ibidem. 1914, № 4, стр. 1—15.
- Къ вопросу о постановке борьбы съ сусликами въ Старобельскомъ у. въ 1914 году. 2. Данный о результатахъ борьбы съ сусликами въ с. с. Дробышево и Поповка Изюмск. у. Ibidem. 1914, № 5, стр. 22—27.
- О массовомъ размноженіи мышей въ Харьковской губ. и мерахъ борьбы съ ними. Ibidem. 1915, № 2, стр. 26—30.
- Къ исторіи прежняго расселенія байбака. Ibidem. 1915, № 6, стр. 18.
- Суслики, ихъ вредъ и борьба съ ними. Бюлл. Харьк. О-ва Люб. Пр. 1914, № 4.
- Аверинъ В. Г. и Маликъ Е. Е.* Матеріалы по вопросу о борьбе съ сусликами. Бюлл. о вред. с. х. 1914, № 2, стр. 15—19.
- Аверинъ В. Г.* Наша природа. Вредныя и полезныя для сельск. хоз. животн. Изд. О. С. Х. въ Харькове.

- Аверинъ В. Г.* Важнейшіе вредители сельскаго хозяйства и меры борьбы съ ними. Харьковъ. Книгоизд. Союзъ, 1919.
- Алексеевъ А.* Фауна позвоночныхъ д. Ново-Елизаветовки. Одесса, 1916.
- Andzeiowski A.* Catalogue des objets qui se conservent dans le Cabinet Zoolog`e de l'Universite Imp. de St. Vlad'mir a Kieff. Bull. S-te Nat. de Moscou. 1839, ? 1.
- Анонимъ.* Дикая кошка и охота на нее въ Испаніи. Журналь Охоты, 1874, т. I, ? 1, июль, стр. 50 (нек. данн. о дик. кошке въ Кіев. губ.).
- Анонимъ.* Нашествіе мышей. Сеіеааеіе, 1890, ? 1, ст. 7.
- Анонимъ.* Въ зоологическомъ саду. Кіев. Мысль, 1914, 25. VI, ? 172.
- Анонимъ.* Истребленіе дичи въ Подольской губ. Журналь Охоты, 1877, ? 1, стр. 75.
- Анонимъ.* Размноженіе хомяковъ. Природа и Охота, 1878, сент. стр. 341.
- Анонимъ.* Меры къ истребленію волковъ въ Херсонскомъ уезде. Природа и Охота, 1873, июль, стр. 432.
- Beike G.* Notice sur l'apparition en Podolie d'une multitude de campagnols, et quelques remarques sur l'identite du l'Arvicola arvalis et du A. subterraneus de Selys. Bull. de la S-tt Nat. as Moscou, 1851, II, p. 549.
- Belke G.* Wiadomosc o kotach dzikich na Podolu, poprzedzona uwagams o miejscu, jakie zajmowac winny w systemaele zoologicznym koty nasze domowe z niektórymi odmianami swojemi. Bibl. Warszawska, 1853, t. II, st. 811–848.
- Belke G.* Quelques mats sur le climat et ia faune de Kamienec-?odolski. Bull. Soc. Imp. Nat. de Moscou, 1853, p. 410.
- Esquisse de l'histoire naturelle de Kamienetz-Podolski. Ibidam. 1858, ? 4, p. 25.
- Notice sur l'histoire naturelle du district de Radomysl (gouv. Kieff. Ibid. 1866, p. 491.
- Rus historyi naturalnej Kamienca Podolskiego. Bibliot. Warszawska, 1858.
- Note sur les chats sauvages di Podolie precedee di quelques remarques sur la place que nos chats domestiques et leurs varietetes doivent occuper dans le sisteme zoologique. buii. S-te Nat. de Moscou, t. XXX, 1857, p. II, p. 453–469.
- Ваез К.* Uebersch d. Jagd. Erwebes 4. Vorkommen des Biber in Sibirien und in Europ. Anth. d. Russ. Reichs. Beltrage z. Kenntn. d. Russ. Reichs.,v. VIII, 1845.
- Бертенсонъ В. А.* Сусликъ и способы борьбы съ нимъ. Сельск. хоз. и Лесовод., 1887, ? 5.
- Бируля А.* Заметка о лесной сонe, *Myoxus (Diromys) nitedula (Pal.)* найденной въ Тверской губ. и очеркъ распространенія видовъ, сем. сонъ въ Европ. Россіи. Ежегодн. Зоолог. Муз. Ак. Наукъ, 1916, т. XXI, № 1, стр. ???-IV.
- Біанки В.* Предварительныя заметки о летучихъ мышахъ (Chiroptera) Россіи. Ежег. Зоол. Муз. Ак. Наукъ, 1916, т. XX?, ? 4, стр. LXXIII-LXXXII.
- Бобръ въ Кіев. губ. Ж. охоты и конноз., 1874, стр. 15.
- Бобръ въ Радомысл. у, Кіевлянинъ, 1873, ? 61.
- Борисовъ Ф. (Анонимъ).* Въ зоологическомъ саду (зам. о [аоа?а](#)). Кіев. Мысль, 1914, 25. V?, ? 122.
–?аае?а саа?е (о бобре), Ibidem. 1914, 4. V??, ? 181.
- Brandt. I.* Beitrage z. naheren Kenntnis der Gattung Castor. Mem. de l'Acad. St-Petersb., t. VII, 1855.
- Браунеръ А. А.* Степная или курганчикова мышъ. Зап. Общ. С. Х. Южн. Россіи. 1899.
- Заметки о крымскомъ опене. Зап. Новоросс. О-ва Ест., т, 23, 1900, в. 2, стр. 1–22.
- О млекопитающихъ Херсонской губ. Газ. „Югъ“, 1900, № 636.
- Млекопитающія южной Россіи. Крысы; водящіяся въ Одессе. Зап. Новоросс. Общ. Ест., т. 30, 1907, стр. 135–186.
- О летучихъ мышахъ Бессарабіи и Подоліи. Тр. Бесс. Общ. Ест., т. 2, 1910, в. 1, стр. 22–24.
- Летучія мыши Крыма. Зап. Крымск. О-ва Ест., т. 1, 1911, стр. 84–96.
- Систематическія и зоогеографическія заметки о тушканчике, серомъ суслике, байбаке и кроте. Зап. Крымск. О-ва Ест., о. 3, 1913, стр. 61–92.
- Степная или курганчикова мышъ. Школьн. Экскурсіи и Школьн. Музей, 1913, № 3, стр. 8–10.
- Млекопитающія Новороссіи. 1. Лисица. Ibidem. 1914, № 1, стр. 11–15.
- Млекопитающія Новороссіи. 2. Волкъ. Ibidem. 1914, № 2, стр. 15–21.
- Млекопитающія Новороссіи. Барсукъ. Ibidem. 1914, № 8, стр. 35–36.
- Млекопитающія Новороссіи. Хорекъ, норка, выдра. Ibidem. 1914, № 6–7, стр. 35–36.

- Крапчатый суслик. Бессар. Сельск. Хоз., 1913.
- Млекопитающія Новороссіи. Дикій котъ. Шк. Экск. и Шк. Муз., 1914, № 3, стр. 12–14.
- О млекопитающихъ Бессарабск., Херсонск., и Таврич. губ. Лисица. Зап. Нсворосс. Общ. Ест., т. 40, 1914, в. 1, стр. 131–177.
- К какому виду принадлежать козули южной Россіи и Крыма. Зап. Крымск. О-ва Ест., т. 5, 1915, стр. 112–114.
- О млекопитающихъ Крыма. Шк. Экск. и Шк. Муз., 1915, № 8, стр. 1–7.
- Заметки по зоогеографіи Крыма. Юбилейн. Сборн. Крымскаго ___ зоогеографіи Крыма.
***** ??????????
- Nehring.* Ueber Tundren und Steppen der Jetztund Vorzeit mit beson-derer Berucksichtigung ihrer Fauna. Berlin, 1890. — Einige Vorietaen des gemeinen Hamsters (*Cricetus vulgaris* Desm). Sitzb. Ces. Berl., 1899.
- Ueber mehrere neue Spalax Arten, Sitzungs- b. der Ces. Naturforsch. Freunde zu Berlin, 1897, № 10, s. 164.
- Никольскій Д.* Позвоночныя животныя Крыма. Птр., 1891, XIX-484. Прилож. къ LXVIII т. Зап. Акад. На- укъ.
- Nordmann.* Observation sur la faune pontique. Voyage dans la Russie Meridional et la Crimée par la Hon- garia, la Valachie et la Moldavie de M. Anatole de Demidoff, т. III, Paris, 1840;
- Огневъ С. И.* Млекопитающія Московской губернии (Fauna Mosquensis), ч. I (Chiroptera, Insectivora, Rodentia). Москва, 1913.
- Pallas Petro.* Zoographia Rosso-Asiatica etc. Petropoli I, 1831.
- Novae species quadrupedum e glirlum ordine. Erlandae, 1778.
- Пачоскій І.* О фауне и флоръ окрестностей г. Владиміра-Волынскаго. Зап. Юев. О-ва Ест., т. IX, 1888, стр. 299—380.
- Pennant.* Synopsis, 1771.
- Переверзиевъ В. В.* Къ вопросу о систематическомъ положеніи харьковскихъ лесныхъ мышей. Бюлл. о вред. сельск, хоз., 1915.. 3, стр. 14—19.
- Pietruski S.* Historia naturaina zwięzat dzikich galicyiskich. Lwuw, 1853.
- Познанскій Б.* Замётка о дикой кошке. Природа и охота, 1878, декабрь, стр. 279—380.
- Сурковый промыселъ и воронцовскія винтовки. Ibidem. 1878 окт., стр. 1–13.
- Потоцкій.* Уженіе нахлестомъ. Вестн. Союза Рыболововъ Удильщиковъ, 1904, № 9, стр. 277–281 (све- денія о бобре).
- Россииковъ К. Н.* Мышиная напасть и ея виновники. Люб. Пр., 1915, № 5-7.
- Мышиная напасть и причины ея внезапнаго прекращенія, Землед. Газ., 1916, № 31, стр. 860, № 32, стр. 886.
- Докладъ совещанію при Уманской Уездной Земской Управе,. II авг. 1914.
- Полевые мыши и меры борьбы съ ними. Труды Бюро по энтомологіи, т. ХГ, № 4.
- Мыши и мышевидные грызуны наиболее важныя въ хозяйствен-номъ отношенш. Тр. Бюро по энто- молог., т. VII, 1908, № 3.
- Размноженіе полевокъ и мышей въ Европ, и Азіатской Росіи въ 1914 г. Земледельч, Газета, 1915, № 5.
- Мышиная напасть. Юевск. Земск. Газета, 1914, ? 21.
- Rirhiriski,* Historia naturalis curiosa Regni Poloniae et Magnique Dt.і[:atJS Lihuanias annexarumque Provin- ciarum, tractatus, XX. ^:•s'. 1721.
- Сабанеевъ Л.* Дикая кошка (*Felis catus* ^ei-JS). Природа и Охота, 1878, Июль, стр. 229–235.
- Сатунинъ К. А.* Объ ежахъ Россійской имперіи. Тр. Казанск. Общ. Естеств., т. XXXIII, 1900, в. 6.
- С илекопитающихъ степей северо-востачнаго Кавказа. Изв. Кавказск. Муз., т. 1, 1907, в. 4.
- Satunin K.* Jeber neue uiid wenig bekante Igel des Zoolog. Museuni der Keiseri. Akademie d. Wissensch. Ежеголн, Зоолог, Муз. Ак. Наукъ, т. XI. 1907, стр. 167.
- Ueber Eichhornchen des Russischen Reichs. Neue Baltischs 'J/aid-mannsbiattcr, 1907, № 4,
- Сатунинъ К. А.* О кротахъ южной Россіи и Кавказа. Изв. Кавказ. Муз., т; іУ, 1905, в. 1–2, стр. 1–6.

- Определитель млекопитающих Российской империи, в. 1. Тифлиси, 1914, в. 1 (рукокрылыя, насекомоядн. и хищныя);
- Млекопитающія Европ. Россіи и Кавказа, 1905. Приложение к Природа и Охота (неоконч. издание). — Млекопитающія Кавказскаго края. Зап. Кавказ. Музея. Серия А, № 1, 1915.
- Географическое распротр. млеколит. Рос. имперіи. Охотничья Энциклоп., 1908, в. 1, стр. 97–142.
- Силантьевъ А. А.* Вредная деятельность зайцевъ, водяныхъ крысь и мышей съ краткимъ обзоромъ массоваго размноженія послѣднихъ въ Россіи въ 1894 году. Изд. Деп, Землед. Птр., 1598.
- Обзоръ промысловыхъ охотъ въ Россіи, Изд. Деп, [Ceieea•Uel^](#); Птр., 1898.
- Зоологическія экскурсіи на участкахъ экспедиціи Лесного-Департ. подъ руководствомъ проф. Докучаева. Труды экспедиціи, т. IV, в. 2, Птр., 1898.
- Симашко Ю.* Русская фауна, ч. II. Млекопитающ, Птр, 1851.
- Сомовъ Н.* Орнитологическая фауна Харьковской губ. 1897 (въ Обшея части статья о млекопитающихъ).
- Stortchyriski K.* Spis zwierzat ssacych Kraju [Pospolnicznych](#). Warszawa, 1839.
- Тарачковъ.* Сусликъ пятнистый или овражекъ. 1851.
- Тихомировъ А.* О бобрахъ въ юго-западной Россш. Наука и Жизнь, 1890, стр. 618—619.
- Замѣтка о бобрахъ юго-западной Россіи. Изв. Моск. Общ. Лаб. Естеств. Труды Зоолог. Отд. Дневникъ, 1890, LX/II, т. VI.
- Tihomirov.* Leber die Biber des siid-westlichen Russiands. Kor-••espondenzblatt des Nat. /e/•ei:•. zu Riga, 1890, t. XXXII!1, s. 40-41.
- Трпскии С. И.* Въ гостяхъ у бобровъ-ь. Естеств. и Географія, 1893, № 1, стр. 73–76.
- Trouessart E. L.* Faune des Mammiferes d'Europe, (Conspectus Mammalium Europe). Berlin, 1910.
- Туркинъ Н. В. и Сатунинъ К. А.* Звери Россіи. 1900—1910 (олени, быки, медведи, гіены),
- Тутковскій П. А.* Бобры на [Ai•Ui?•fe](#). „Юевское Слово“, № 2608.
- Фаненко Н.* Бобры въ Полтавской губ. Матеріалы къ познанію фауны и флоры Рос. имп. Отд. Зоолог., в. XIV, стр. 150—184.
- Холодовскій Н.* Жилища бобровъ въ Минской губ. Природа, 1875, ___ 150-165.
- Чернай А.* Фауна Харьковской губ. и прилежащихъ къ ней мествъ, в. 2, Харьковъ, 1852–1853.
- Czernay A.* Beobachtungen, gesammelt auf Reisen in Charkow's-chen und den anliegenden Gouvernements in den Jahren 1848 und 1849. Bull. de la S-te Nat. de Moscou. 1851, в. 24, р. 269—280.
- Черняевъ.* Описание сусликовъ, обитающихъ въ южной Россіи и способовъ ихъ истребленія. 1857.
- Шарлемань.* Млекопитающія окрестностей г. Кіеаа. Матеріалы къ познанію фауны юго-зап. Россіи, № 1, 1915. — Краткій определитель мышей и полевокъ южной полосы Европ. Россіи. Харьковъ, 1915.
- Дополненіе къ списку млекопитающихъ окрестн. Кіеаа. Мат. къ позн. фауны юго.зап. Россіи, № 2, 1917, стр. 54.
- Къ вопросу о распространеніи сонъ. Ibidem. Стр. 54—55.
- Новыя данныя о бобрахъ. Ibidem. Стр. 54.
- Несколько словъ о борьбы съ водяной крысой. Хозяйство, ***** ??????????????????
- Щербина М.* Дневникъ [iaae?aeii?.Ireoea'Ua•Uija](#) и Птицевовство. 1916, кн. 3, стр. 175 (свед. о бобрахъ).
- О рысяхъ въ Волынской губ. Мат. къ познанію фауны иго-зап. Россіи, № 2, 1917, стр. 55.

III. Література про фавну ссавців України за стародавніх часів

- Артистовъ.* Промышленность древней Руси. Пгр., 1866.
- Зеауріан.* Description d'Ucrainie. В XV.II в.
- Бопланъ.* Описание Украины.
- Зронеvскій.* Зап. Одесск. Общ. Ист, т. 17, стр. 334.
- Герберштейнъ С.* Записка о Московіи. Переводъ Аноникоза. Птр., 1866.
- Herberstein* Rerum Moscovitarum Commenta. 1556—1571.

- Кутеловъ Н.* Великокняжеская и царская охота на Руси съ X по XVI в. Птр., 1896.
- Литвин.* О правахъ татаръ, литовцевъ и московтянъ. Архивъ историко-юридич. сведеній, относящихся до Россіи. Изд. Калачева, ч. 1—II, стр. 113.
- Мемуары, касающіяся исторіи южной Россіи. Кіевская Старина, 1899, V—'Л.
- Люко де-Жанъ.* Описате перекопскихъ и ногайскихъ татаръ. Загт. Одесск. Общ. Ист., т. XI,
- Уеиеръ.* Повественное, землемерное и естественное описаніе Очаковскія земли. Птр , 1799.
- Сементовскій.* Сказаніе о ловахъ вепикихъ князей кіевскихъ. Птр., 1857.
- Строчяповъ Н. С.* Ловля зверей, глзгя охота и меховой промысель въ древней Руси и Московскомъ государстве. Журналь Охот; 1875, № 1. стр. 26—36.
- Т'русовъ.* Охота въ допетровской Руси, Природа и Охота, 1881, пр., стр. 33—41.

Покажчики [у поточній версії відсутні]

Покажчик назв тварин

???????????????

Покажчик латинських назв

???????????????

Українсько-російський словничок термінів, що їх уживано в книзі

(Терміни ухвалені Термінологічною Колегією Природничої Секції
Українського Наукового Товариства).

???????????????